

GEÇMİŐTEN GELECEĞE
HER YÖNÜYLE
KAĞIZMAN
SEMPOZYUMU

"24-26 Mayıs 2012"

Editör: Dr. Alpaslan YÜCE

2012
ANKARA

KAĞIZMAN'DA KİLİSE MİMARİSİ

Arş. Gör. Muhammet ARSLAN¹ Merve ARSLAN²

¹Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Abd
Muhammetarslan25@gmail.com

²İstanbul teknik üniversitesi mimarlık fakültesi III. Sınıf öğrencisi / mervearsan_09@hotmail.com

06.04.2012 günü yapılan arazi çalışmaları sırasında yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Mükremin ÖZKAN ARSLAN ve Yunus İPEK teşekkür ederim.

Doç. Dr. Tahsin PARLAK

"Bu makaleyi Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde görevli iken Ekim 2011'de şüpheli şekilde vefat eden, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere tüm Türk dünyası için çok önemli hizmetlerde bulunmuş değerli bilim adamı Hocam Doç. Dr. Tahsin PARLAK'a ithaf ediyorum. Ruhu şâd olsun".

ÖZET

İlkçağlardan itibaren sürekli iskân edilmesi ile dünyadaki nadir yerleşim birimlerinden biri olma özelliğini kazanan Kağızman, içinde barındırdığı somut kültürel varlıklarıyla oldukça önemlidir.

Özellikle Rus mimarisine ait sivil eserleriyle ön planda olan ilçe, köylerindeki ve ilçe merkezindeki dini mimariye ait Hıristiyanlık eserleriyle dikkat çeker.

Kağızman ilçe merkezinin 45 km. kuzeybatısında yer alan Tunçkaya Köyü'ndeki Keçivan Kalesi'nin içinde yer alan şapel niteliğindeki küçük kilise, yine ilçe merkezinin 30 km. güneybatısındaki Çengilli Köyü'nde bulunan Çengilli Kilisesi ve ilçe merkezindeki bugün camiye çevrilmiş olan Eski Kilise bildirinin konusunu oluşturmaktadır.

Bu bildiride yukarıda kısaca isimlerine değinilen Hıristiyan mimarisinin örnekleri resim ve çizimler eşliğinde plan, mimari ve süsleme özellikleriyle birlikte tanıtılıp; Anadolu'daki diğer örnekleriyle karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyan, Kilise, Mimari.

ARCHİTECTURE OF CHURCH İN KAĞIZMAN

ABSTRACT

Kağızman which gains an important position of being one of the unique settlements around world wide by virtue of its continually populating is also very important with its cultural heritage.

Kağızman becomes prominent with many civil Russian architectural examples in the county center and villages as well as religious buildings which belong to Christianity.

This paper comprises Castle of Keçivan in Tunçkaya Village, in the distance of 45 km northwest far from the county center, Church of Çengilli in Çengilli Village, in the distance of 30km southwest and Old Castle in the centre which is used as a mosque today.

This paper aims to examine plan, tectonical and ornamental features of Christian architecture examples in the light of their photos and drawings and compare them with other examples in Anatolia.

Key Words: Christian, Church, Architecture.

GİRİŞ

Tahminen 7000 yıl öncesine kadar inen iskân edilme özelliği ile serhat şehri Kars, o günlerden itibaren çok sayıda ve değişik medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Prehistorik dönemlerden itibaren sırasıyla **Hurriler, Mitanniler, Hattiler, Urartular, Kimmerler, Persler, Helenler, Selevkoslar, İskitler, Arsaklılar, Romalılar ve Bizanslıların** hâkimiyeti altında kalan şehir, **Bagrathlılar** ile **Emevi** ve **Abbasi** yönetimlerinin altına da girmiştir (Gündoğdu, 2006; Sagona, 2006; Tüysüz, 2006; Akyüz, 2006; Bingöl, 2003).

928-960 yılları arasında Bagrathlılar'ın başkentliğini yapmış, **Büyük Selçukluların** 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar da bu unvanını sürdürmüştür. 1206 yılına kadar Türk hâkimiyetinde kalan Kars şehri, bir dönem **Şeddatoğullarının**; bir dönem **Gürcülerin**; bir dönem de **Moğolların** idaresi altına girmiştir. Özellikle 1236 yılındaki Moğol hâkimiyeti sırasında oldukça tahrip olan şehir, 1330'lu yıllardan itibaren **Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu** ve **Safevi** Devletlerinin egemenliğinde olmuş ve nihayet 1553 yılından 1828 yılına kadar **Osmanlı İmparatorluğu'nun** yönetiminde ferah bir hayat sürmüştür (Gündoğdu, 2006; Akyüz, 2006).

Kars, 1828-1829 yıllarında 13 ay kadar **Rusların** boyunduruğunda kalmış; 5 Eylül 1829 tarihli **Edirne Antlaşması** ile boyunduruğu son bulmuştur (Ural, 2006). **93 Harbi** olarak da bilinen **1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları** esnasında 40 yıl kadar tekrar Rus egemenliğine tabi olan Kars, 1917 **Bolşevik İhtilâlinin** meydana gelmesi ve Rusların geri çekilmek zorunda kalması ile yeni bir boyunduruk altına girmiştir. Rusların çekilirken yerlerine bıraktıkları **Ermeni** çeteleri, Kars ve çevresinde olmadık zulümlerde bulunmuşlardır (Gündoğdu, 2006; Ural, 2006). 30 Ekim 1920 tarihinde **Kazım Karabekir Paşa'nın** komutasındaki Türk ordusunun verdiği mücadele kazanılmış ve **Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan** ile **TBMM** arasında imzalanan **Kars Antlaşması** ile Kars, ebediyen **Anadolu** topraklarına katılmış, **Cumhuriyet** idaresine girmiştir (Ortaylı, 1978; Allen-Muratoff, 1966; Ural, 2006; Gündoğdu, 2006; Alaybeyli, 2006).

İşte böyle bir tarih geçmişine sahip olan Kars ilinin 76 km. güneyindeki Kağızman ilçesi de benzer bir tarihi serüvene sahiptir. Kağızman'daki **Tombultepe, Kurbanaga** ve **Yazılıkaya** gibi merkezlerdeki arkeolojik varlıklar, ilçenin **Alt Paleolitik** çağdan itibaren iskân edildiğini kanıtlar niteliktedir (Bingöl, 2003; Belli, 2006; Ceylan, 2007; Sagona, 2006; Tüysüz, 2006). **Budakveren Yerleşmesi, Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi, Kızlar Kalesi ve Camuşlu Höyük** gibi merkezler ise **Tunç Çağı**'nda yörenin şenlendirildiğini gösterir (Belli, 2006; Ceylan, 2007; Sagona, 2006).

Kağızman ilk çağlardan itibaren sırasıyla **Urartular, İskitler (Sakalar), Persler, Romalılar, Büyük Selçuklular, Karakoyunlular, Timurlular** ve **Akkoyunluların** idaresi altında yaşamış ve 1534 yılında **Osmanlı** topraklarına dâhil edilmiştir (Kırzioğlu, 1953; Yüksel, 2007). 1877-78 yıllarında **Rus** işgali altında kalan Kağızman, 6 Mayıs 1877 yılındaki son Rus işgalinden sonra "askeri sancak" olarak Kars'a bağlanmıştır. 1915 yılından itibaren de Rusların iradeleri yönünde hareket eden **Ermeniler**, Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi 3 Aralık 1920 **Gümrü Antlaşması**na kadar Kağızman'da da mezalimlerini devam ettirmişlerdir (Kırzioğlu, 1953; Ortaylı, 1978; Yüksel, 2007). Kazım Karabekir'in başlattığı özgürlük mücadelesi sonunda Kağızman, 1 Ekim 1920 tarihinde özgürlüğünü kazanmıştır (Kırzioğlu, 1953; Yüksel, 2007).

Yukarıda geçirdiği tarihsel aşamalara kısaca değinilen Kağızman ilçesinde yer alan Hıristiyanlık dinine mensup kiliseler, plan-mimari ve süsleme özellikleri ile ayrıntılı şekilde incelenmesi gereken eserlerdir.

Çengilli Kilisesi

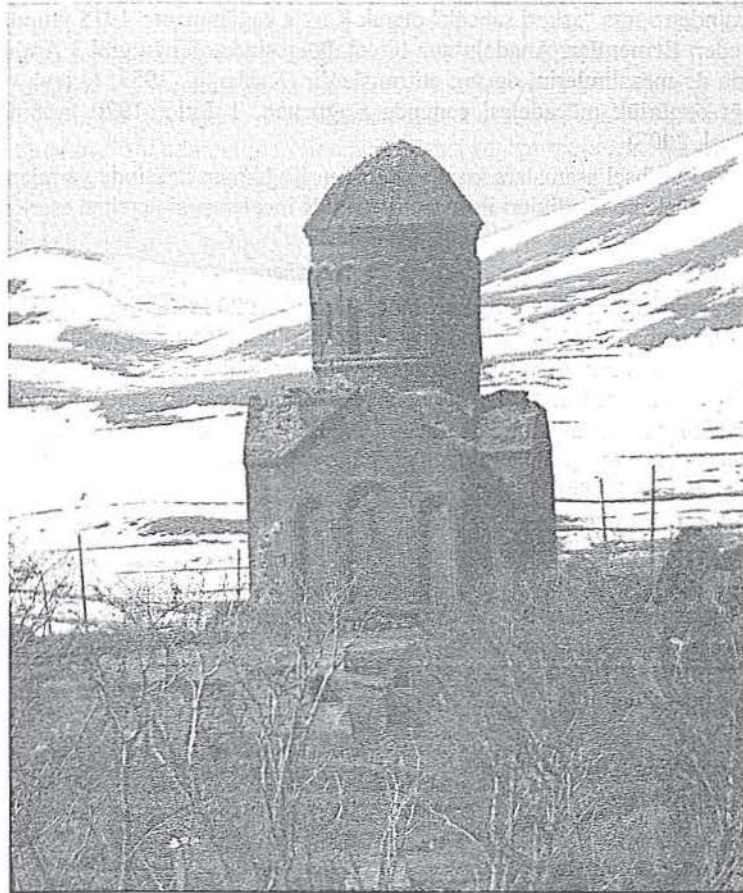
Aladağ'ın güneyinde-**Aras Nehri**'nin kuzeyinde, yaklaşık 1900 m. rakımda bulunan Çengilli Köyü, Kağızman'a yaklaşık 39 km. kadar güneybatıda bulunmaktadır ve Kağızman'ın en yoğun nüfuslu yerleşim yeridir. Kars'tan Kağızman'a gelen asfalt yol 61 km. sonra batıya yön verir. Bu yol kavşağında hem Çengilli Kilisesi'nin yönünü belirten Kültür ve Turizm Bakanlığı'na ait kahverengi tabela, hem de aynı güzergâh üzerindeki köylerin uzaklığını bildiren tabela vardır. Yol kavuşumundan itibaren 24 km. uzaklıktaki Çengilli Köyü'ne ulaşım **Karakuş, Akören** ve **Taşbilek** köylerinden sonradır. Doğudaki bir köy için lüks sayılabilecek bir yol ile ulaşılan köy, en yüksek noktasındaki anıtsal kilisesi ile sizi ta 2 km. öteden karşılar (Resim 1).

Resim 1: Çengilli Köyü ve Kilisesinden Genel Görünüm

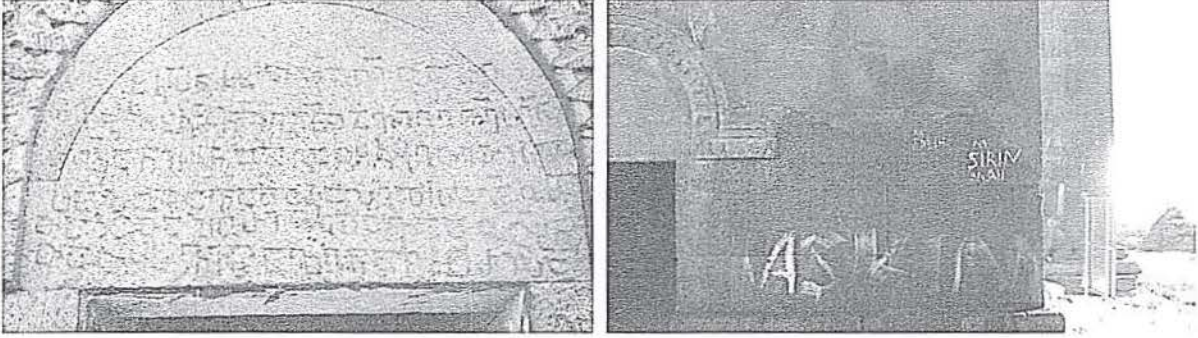
Köyün bugünkü mevcut ismi muhtemeldir ki içinde barındırdığı kiliseden gelmiştir. XIX. yüzyılda muhtemelen köyde yaşayan Ermeniler tarafından kiliseye eklenen çan, köyün “Çanlı Köy” olarak adlandırılmasına vesile olmuştur. “Çanlı” ifadesi günümüze “Çengli ve Çengilli” olarak gelmiş olmalıdır.

Köye hâkim bir noktada, köy evleri ile tezek basmaları ile adeta sıkıştırılmış olan kilisenin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak yapının üslup ve mimari özellikleri, X. ve XI. yüzyıllara uygun düşmektedir (Resim 2).

Resim 2: Çengilli Kilisesinden Genel Görünüm

Kilisenin üzerinde üç adet kitabe bulunmaktadır. Kilisenin batısındaki giriş kapısı üzerinde, yuvarlak kemer içine alınmış eski Gürcü alfabeleri ile yazılmış altı satırlık kitabede 1362 tarihi ile beraber **Lenamori** adları okunmaktadır (Resim 3). Batı kapının hemen güneyindeki duvar yüzeyinin neredeyse tamamını kaplayan beş satırlık diğer Gürcü kitabede de **Malako**, **Zviada** ve **Ruben** adları yazılıdır (Resim 4). Üçüncü kitabe ise, güney cephedeki üçgen alınlığın batısına yerleştirilmiş olup, iki satır halindedir (Resim 5). Bu kitabelerin onarım kitabesi olduğu tahmin edilmektedir (Gündoğdu, 2006; Küçük, 2008).

Resim 3-4: Çengilli Kilisesi Batı Cephe Kitabeleri

Resim 5: Çengilli Kilisesi Güney Cephe Kitabesi

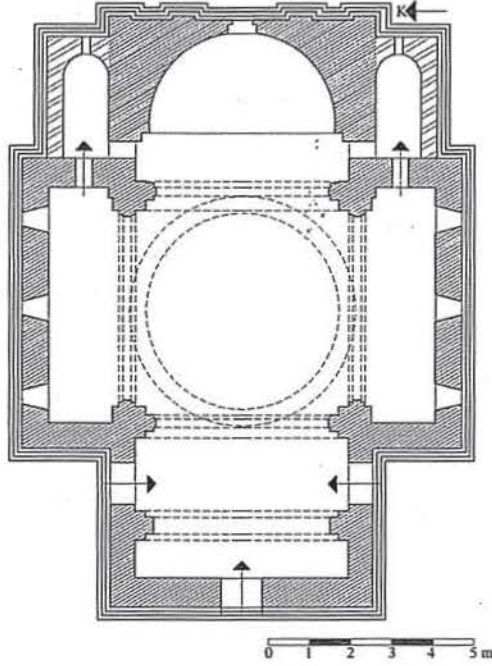
Araştırmacı Gündoğdu, eserin bugün kaybolmuş olan 1791 tarihli bir kitabesinin daha bulunduğunu ve bu kitabenin burasının Ermeniler tarafından da kullanıldığını anlaşıldığını ifade etmektedir. Ayrıca 1918 yılına kadar yörede hüküm süren Ruslar tarafından kilisenin kullanıldığını belirtmektedir (Gündoğdu, 2006).

Burada bir de **Bagrathlı Hanedanlığına** ve **Tao-Klarceti** bölgesine değinmekte fayda vardır ki, bu durumda Çengilli Kilisesi'nin Bagrathlı döneminde inşa edildiği düşüncesi akla daha mantıklı hale gelir.

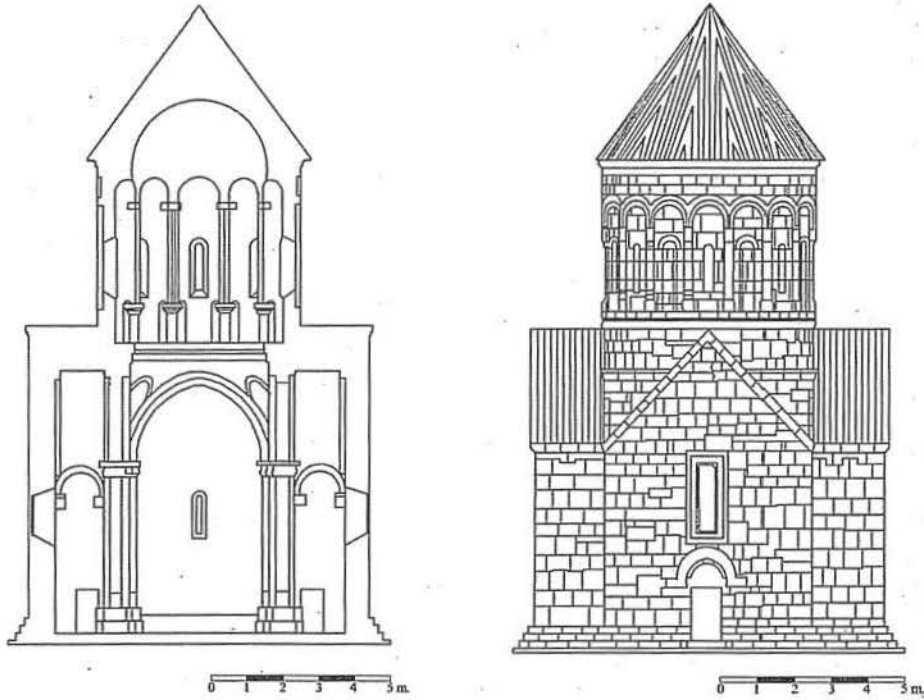
Gürcistan'ın güneybatısı, Türkiye'nin ise kuzeydoğusundaki **Erzurum**, **Artvin**, **Ardahan**, **Kars** bölgelerini kapsayan ve **Tao-Klarceti** olarak adlandırılan bu bölge, IX. ve X. yüzyıllar arası Kafkasya'da kurulmuş olan Gürcü krallığı Bagrathlı Hanedanlığı tarafından yönetilmiştir. Yukarıda isimleri zikredilen Anadolu topraklarında aynı krallığa ait birçok Gürcü kilisesini de görmek mümkündür. Var olan kiliselerle olan benzerlik, Çengilli Kilisesi'ni de Bagrathlı Hanedanlığının eseri olarak görme konusunda oldukça güçlü bir kanıttır.

Altta üç kademeli bir platform üzerine yerleştirilen Çengilli Kilisesi, serbest haç planlı ve kubbeye örtülü bir plan şemasına sahiptir. İçten içe 20 x 15 m. ölçülerindeki kilisenin, yerden yüksekliği 25 m.dir (Çizim 1-3).

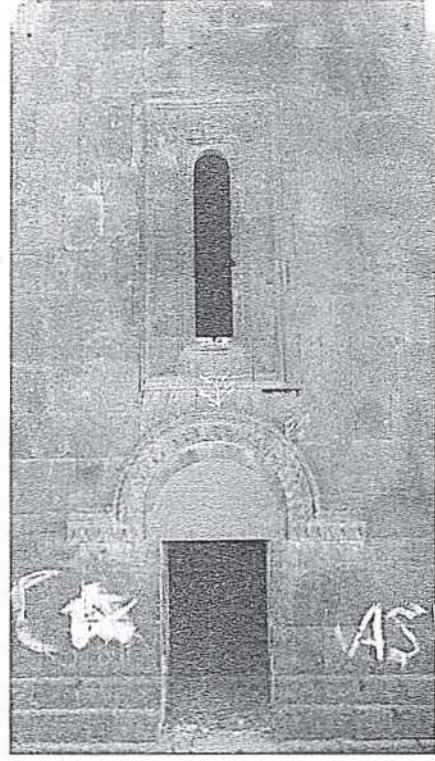
Yapının üç adet girişi vardır. Ana giriş batıdan olup, giriş kapısı düz lentoludur. Kapının hemen üzerinde, yuvarlak kemer içerisine alınmış altı satırlık kitabe bulunur. Yuvarlak kemer formu, dışta iki adet burmalı kaval silme ve içte çam kozalaklarının yan yana sıralanmasıyla oluşan bir bordür ile oluşturulmuştur. Giriş kapısının üstünde de, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış dikdörtgen formlu mazgal pencere açıklığı vardır. Batı cephe, yukarıda üçgen alınlıklı bir tasarım ile son bulmaktadır (Resim 6-8).

Çizim 1: Çengilli Kilisesi Planı

Çizim 2-3: Çengilli Kilisesi Kesiti ve Cephe Çizimi (Merve Arslan'dan)

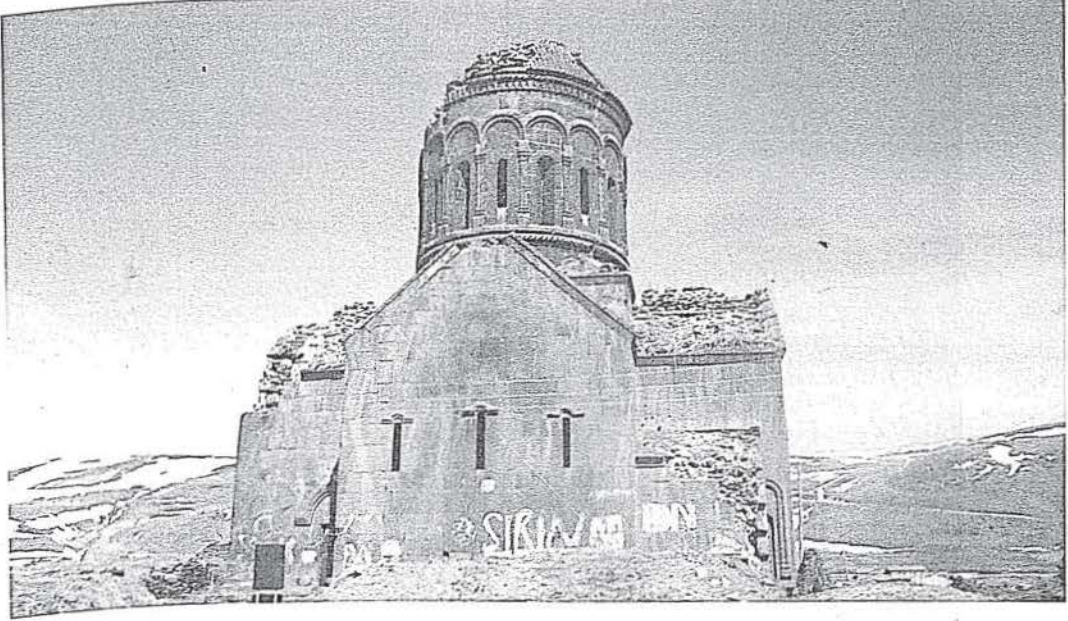

Resim 6-7: Çengilli Kilisesi Batı Cephesi Ve Ana Giriş Kapısından Görünüm

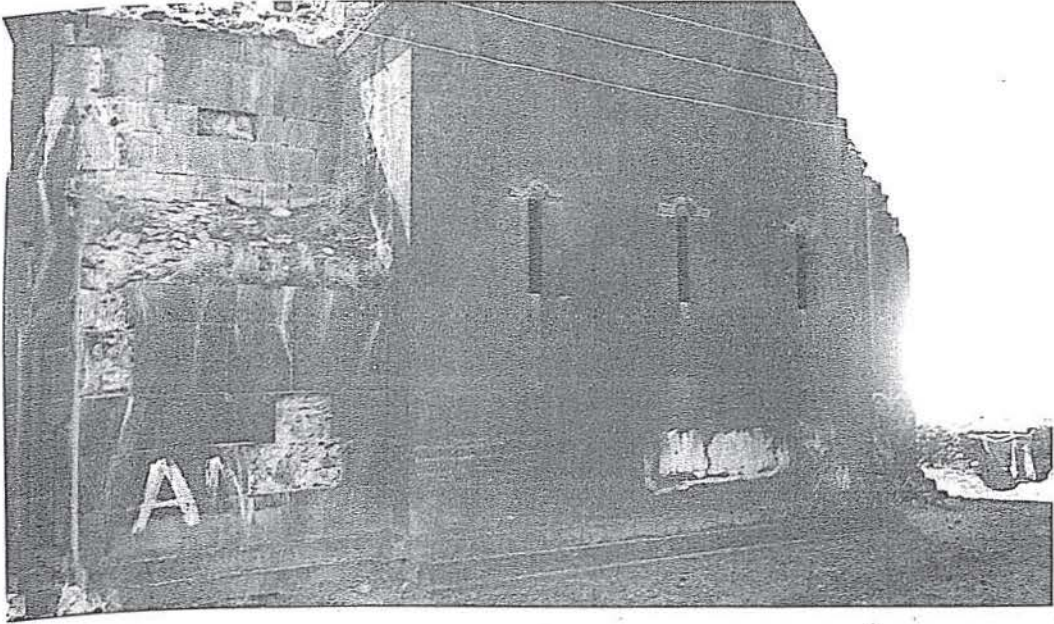

Resim 8: Çengilli Kilisesi Batı Cephesi Ana Giriş Kapısında Çam Kozalaklı Kemer Ve Kitabe

Yapının kuzey ve güneyini oluşturan haçın kolları simetrik şekilde birbirinin tekrarıdır (Resim 9-10). Güneyde yer alan giriş kapısı, aynen batıdaki girişte olduğu gibi yuvarlak kemer içerisinde düz lentoludur (Resim 11). Ancak buradaki yuvarlak kemer formunda çam kozalaklarına yer verilmemiştir. Benzer bir giriş kapısı da kuzey cephede, güneydeki kapının simetrisinde bulunmaktadır. Ancak bu kapının diğerleri gibi süslü değil de oldukça basit düz lentolu olarak düzenlendiği görülmektedir (Resim 12). J. M. Thierry 1966 yılında kendi ifadesiyle içi saman dolu kiliseye uğramış ve planını çizmiştir (Thierry, 1966). Onun çizdiği planda kuzeydeki kapı görülmez. Muhtemelen Thierry, eserin içinin saman dolu olması nedeniyle kapanan kuzeydeki bu kapıyı görmemiştir.

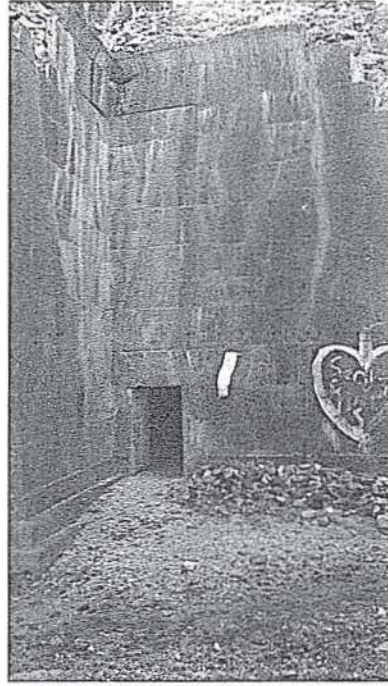
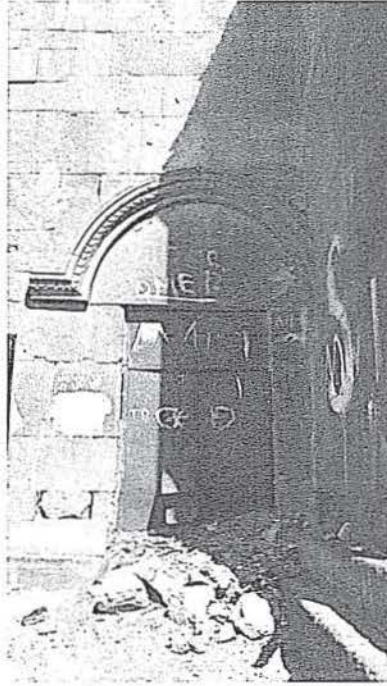
Resim 9: Çengilli Kilisesi Güney Cephesinden Görünüm

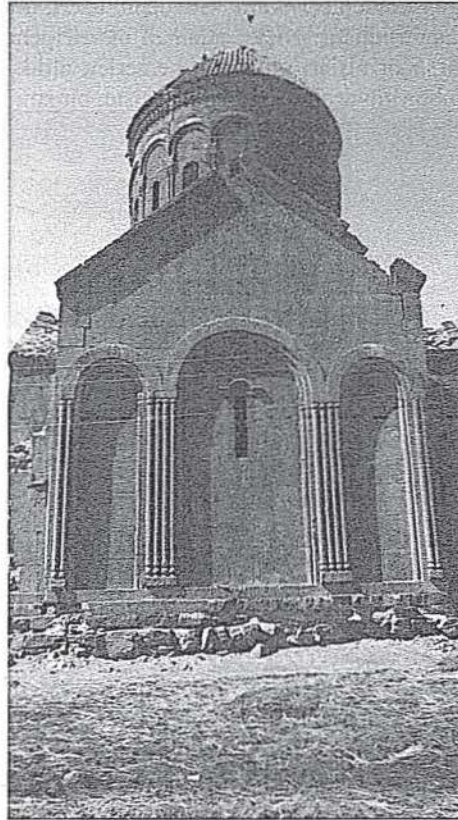
Resim 10: Çengilli Kilisesi Kuzey Cephesinden Görünüm

Kuzey ve güney cephelerdeki haçın kolları, beden duvarlarında açılmış üç adet mazgal pencereye sahiptir. Ortadaki biraz daha büyük olan pencerelerin üstü yuvarlak kemerlerle dekore edilmiştir (Resim 9-10). İki cephe de üstte üçgen alınlıklı düzenleme ile son bulmaktadır. Ayrıca güney cephenin batısında, hemen kor-nişin altında iki satırlık kitabe metni bulunur (Resim 5).

Yapının en süslü cephesini apsis cephesi olan doğu cephe oluşturmaktadır. Üçlü düzenlemeye sahip olan doğu cephe, kademeli şekildeki üç yuvarlak kemer ile üçe bölünmüştür. Bölünen alanlar kör niş şeklinde olup, kemerler iki-şer gömme sütüncü üzerine oturmaktadır. Sütüncelerin altlık ve başlıkları top şeklindedir. Ortadaki daha geniş ve büyük olan kemerlerden orta kemer içerisinde, dikdörtgen formlu düz lentolu pencere formu vardır. Pencerenin üstü, yuvarlak kemerle dekore edilmiştir. Diğer cephelerde olduğu gibi, doğu cephe de üçgen alınlıkla sonlanır (Resim 13).

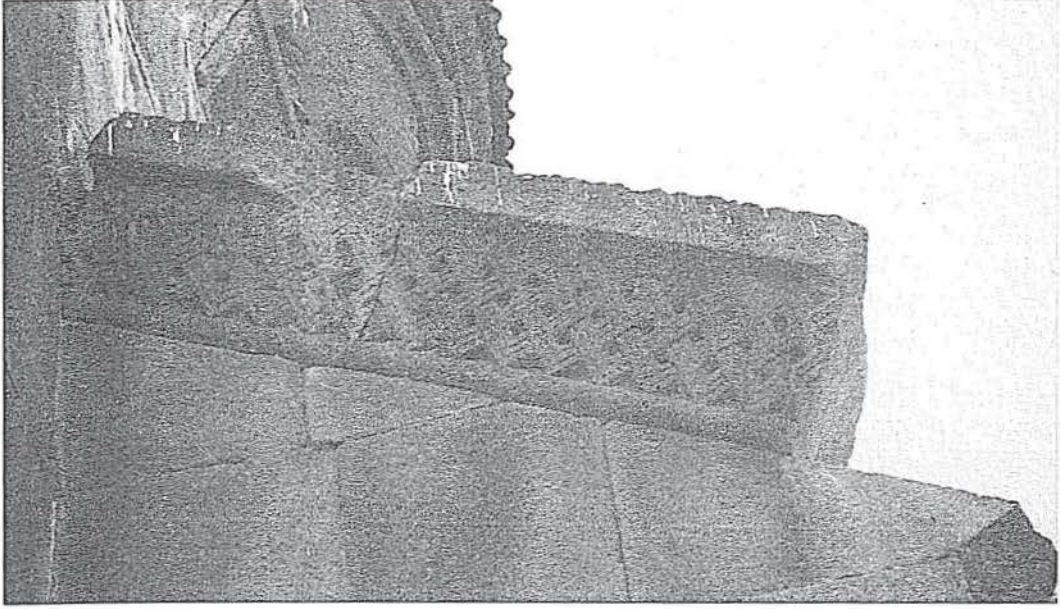

Resim 11-12: Çengilli Kilisesi Güney Ve Kuzey Giriş Kapılarından Görünüm

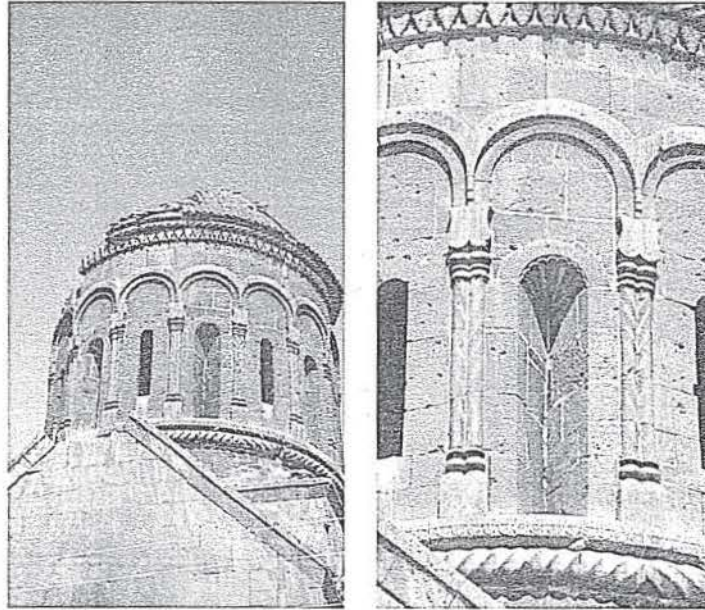
Resim 13: Çengilli Kilisesi Apsis (Doğu) Cephesinden Görünüm

Doğu cephenin iki yanında, sonradan eklendiği duvar izlerinden anlaşılan pastaphorion hücreleri yer alır. Bu hücreler dışarıya birer mazgal pencereyle açılırlar. Korniş kısımları, birbiri içine geçmiş geometrik şekillerle süslenmiştir (Resim 14).

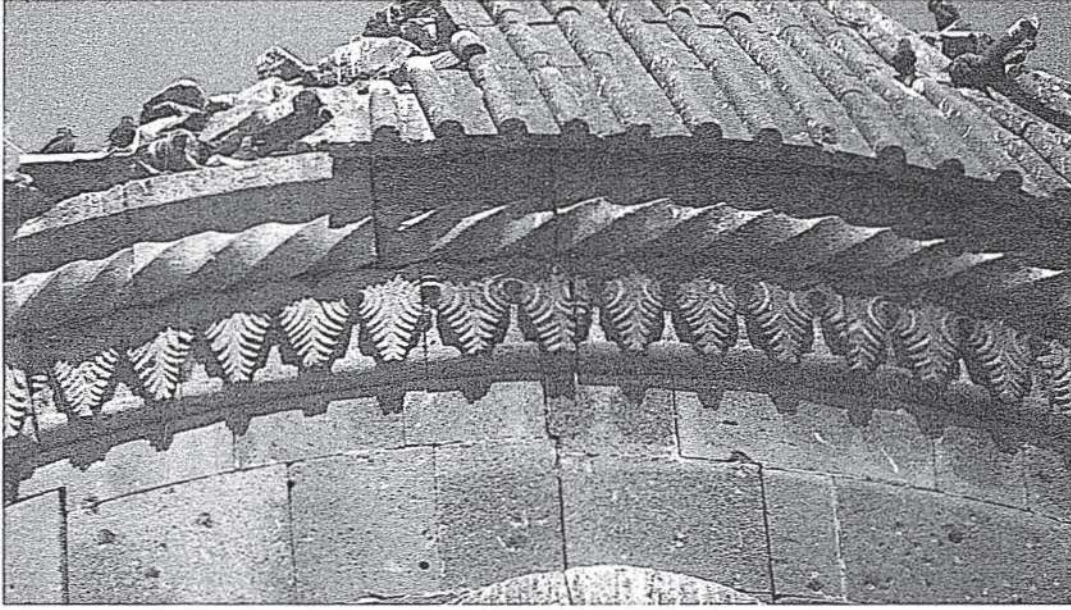

Resim 14: Çengilli Kilisesi Pastaphorion Hücresinde Geometrik Bezeme

Kilisenin üst örtüsü içten kubbe olup, dıştan piramidal örtüdür. Sade silindirik kasnak, biri kalın burmalı kaval silme diğeri düz silmeden sonra kubbe gövdesine geçiş verir. Gövdenin üzeri, iki kademeli yuvarlak kemerler içerisine alınmış on altı adet kör niş ile teşkilatlandırılmıştır. Nişler atlamalı olarak pencere ve yivlerle oluşturulmuş yelpaze örtülü çirtma niş ile hareketlendirilmiştir. Kör nişleri oluşturan kemerler, altlık ve başlıkları top şeklinde olan ikişer gömme sütünce üzerine oturmaktadır. Kubbe gövdesinden külaha geçişte, bir sıra çam kozalaklarından oluşan bordür ve burmalı kaval silme görülür (Resim 15-16-17).

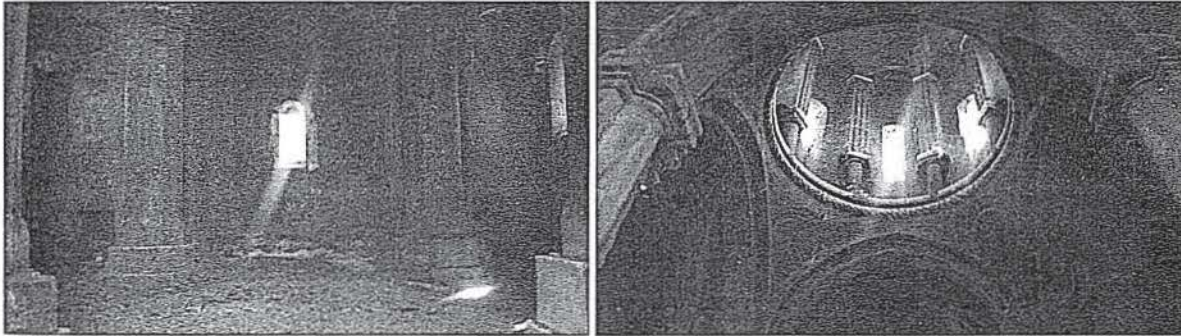

Resim 15-16: Çengilli Kilisesi Kubbesinden Görünüm

Resim 17: Çengilli Kilisesi Kubbesinde Çam Kozalakları Ve Burmalı Silme

Mazgal pencerelerin varlığından dolayı oldukça loş bir havası olan kilisenin naos mekânı, yarı demet şekilli ayaklar üzerinde yükselmektedir. Ayakların üstüne binen kubbe ise pandantif geçişli olup, ikisi yelpaze şeklinde yivlerle dolgulanmıştır. Ayakların başlıkları sarmal olarak düzenlenmiştir. Burmalı kalın kaval silme ve düz kaytan silmeden geçilen kubbe gövdesinde, dışarıdan çırtma nişlerin karşılığına gelecek şekilde dörder sütüncenin varlığı dikkat çekmektedir (Resim 18-19).

Resim 18-19: Çengilli Kilisesi Naos Mekânından Görünüm

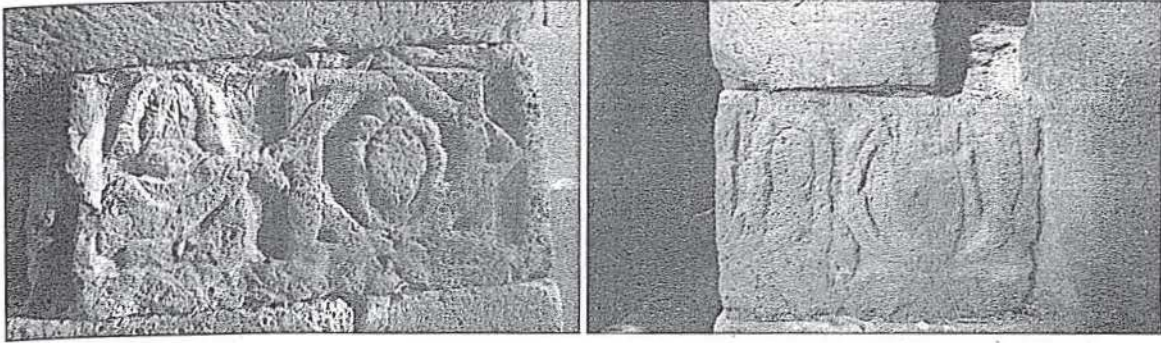
Yarım yuvarlak apsis duvarında iki adet niş vardır. Nişlerin biri kaş kemerli olup, diğeri dilimli kemer içerisinde yelpaze örtülüdür.

Kilisenin içinde yer yer süsleme öğelerine rastlanır. Sonradan kiliseye ilave edilen pastaphorion hücreleri, süslemelerin yoğun olduğu yerlerdir. Kuzey pastaphorion hücresinin üst duvarında, Hıristiyan sanatının ikonografik simgelerinden olan bereket sembolleri üzüm salkımları ve nar meyvelerinin oluşturduğu bir düzen söz konusudur (Resim 20). Bu natürlük resmi aşağıda iki kuş (?) figürü tamamlamaktadır. Sait Küçük adlı Kağızmanlı araştırmacı bu figürleri yılan olarak tanımlamaktadır (Küçük, 2008). Ancak bunların yılan benzer bir tarafları pek yok, olsa olsa kuş olabilir.

Bir diğer süsleme, güney pastaphorion hücresinin giriş kapısı etrafındadır. Bir blok taşın iki yüzüne işlenen mask şeklindeki bu figürler, Hıristiyan inancına aittir. Bir yüzde aziz, diğer yüzde azize figürüne yer verilmiştir. Saçları uzun aziz figürünün hemen yanında, sekiz kollu yıldız içerisinde ne olduğu tam anlaşılmayan başka bir figür; azize figürünün hemen yanında ise vaftiz teknesi içinde yeni doğmuş bir Hıristiyan bebeği tasvir edilmiştir (Resim 21-22).

Resim 20: Çengilli Kilisesi Üzüm Salkımları Ve Nar Meyvelerinden Görünüm

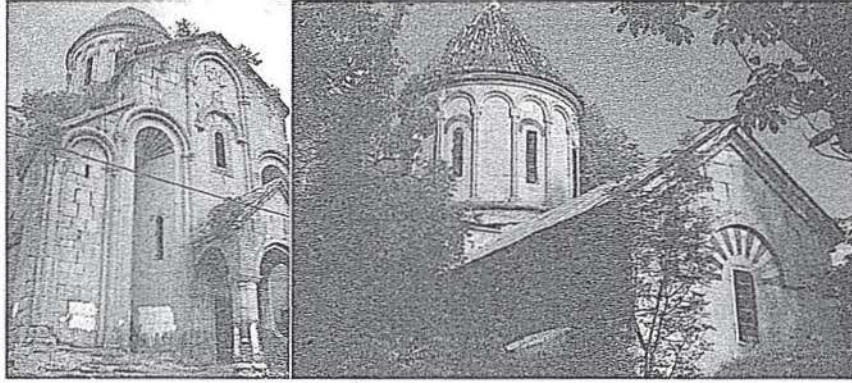
Resim 21-22: Çengilli Kilisesi Aziz, Azize Ve Bebek Figürleri

Çengilli Kilisesi, siyah renkli oldukça düzgün ve kaliteli kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Ancak başta üst örtüler olmak üzere yer yer kesme taşlar dökülmüş, alttaki moloz malzeme gün yüzüne çıkmıştır.

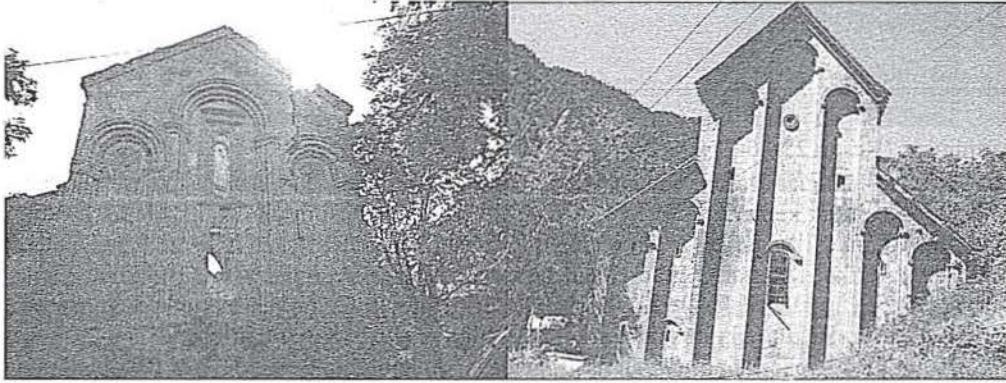
Tao-Klarceti bölgesinde bulunan Çengilli Kilisesi, başta planı olmak üzere mimari ve süslemesi yönünden bölgedeki diğer Gürcü kiliseler ile benzerlik içerisindedir. Özellikle Erzurum'un Tortum ilçesinin Çamlıyamaç Köyü'ndeki **Öşkvank** (961-966) ve Bağbaşı Köyü'ndeki **Hahuli** (976-1001) Kiliseleri, Artvin'in Yusufeli ilçesinin İşhan Köyü'ndeki **İşhan Kilisesi** (641-661), Altıparmak Köyü'ndeki **Barhal Kilisesi** (961-973), Tekkale Köyü'nün 7 km. uzağındaki **Dört Kilise** (X. yy.), Şavşat ilçesinin Cevizli Köyü'ndeki **Tbeti Katedrali** (IX. yy. sonu - X. yy. başları), Artvin/Merkez Hamamlı Köyü'ndeki **Dolishan Manastır Kilisesi** (X. yy.ın ilk yarısı) hem plan hem mimari hem de süsleme açısından oldukça benzer yönleri sahiptirler.

Öşkvank, Hahuli, İşhan ve Tbeti kiliseleri çeşitli farklılıklarıyla beraber ana şema olarak aynen Çengilli Kilise gibi serbest haç planda inşa edilmişlerdir.

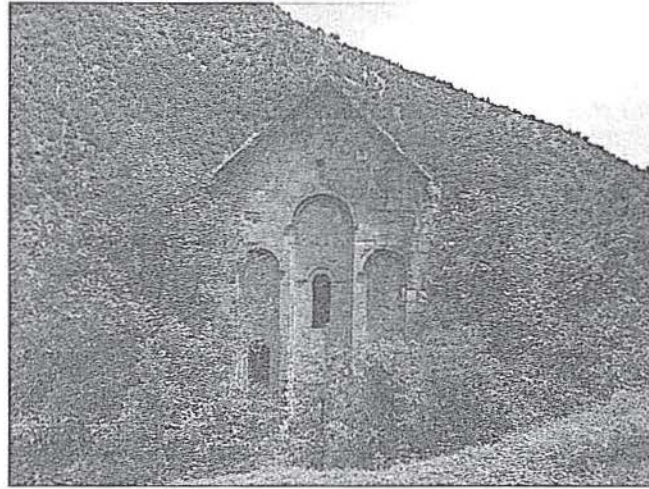
Plan benzerlikleri dışında daha çok mimari ve süsleme özellikleri bakımından daha çok benzeşen bu yapılar, özellikle üçgen alınlıkla son bulan cephe düzenlemeleriyle son derece ilginç görüntü sunarlar. Öşkvank Kilisesi, Hahuli Kilisesi, İşhan Kilisesi, Barhal Kilisesi ve Dört Kilise benzer şekilde üçgen alınlıkla son bulan cephelere sahip kilise örnekleridir (Resim 23-24-25-26-27). Bunların dışında özellikle Kars/Ani'de bulunan bazı kilise örneklerinde de benzer düzen söz konusudur. Bagrathlılar döneminden kalma **Ani Katedrali** (989-1001) ve **Tigran Honents Aziz Krikor Kilisesi** (1215) cephelerinde aynı uygulamayı görmek mümkündür.

Resim 23-24: Öşkivank ve Hahuli Kiliselerinden Görünüm

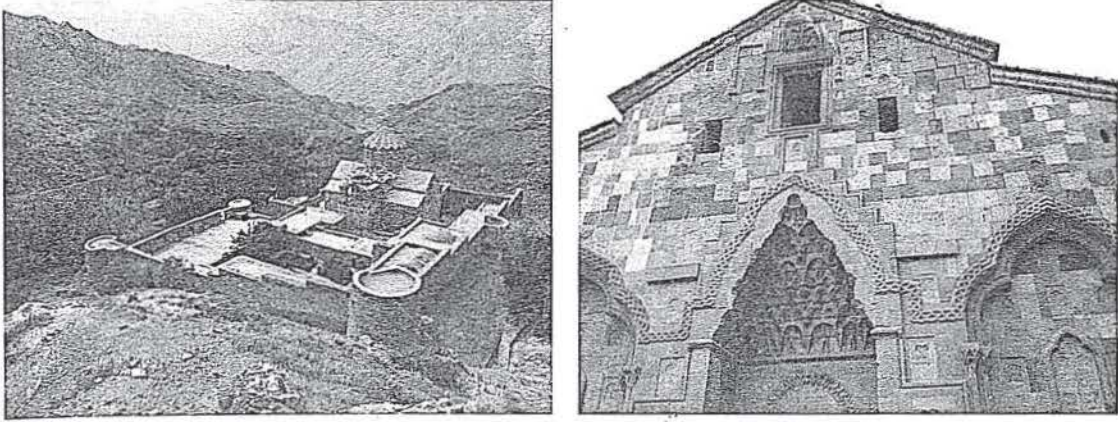

Resim 25-26: İşhan ve Barhal Kiliselerinden Görünüm (Cemalettin Altınkaya'dan)

Resim 27: Dört Kiliseden Görünüm (Cemalettin Altınkaya'dan)

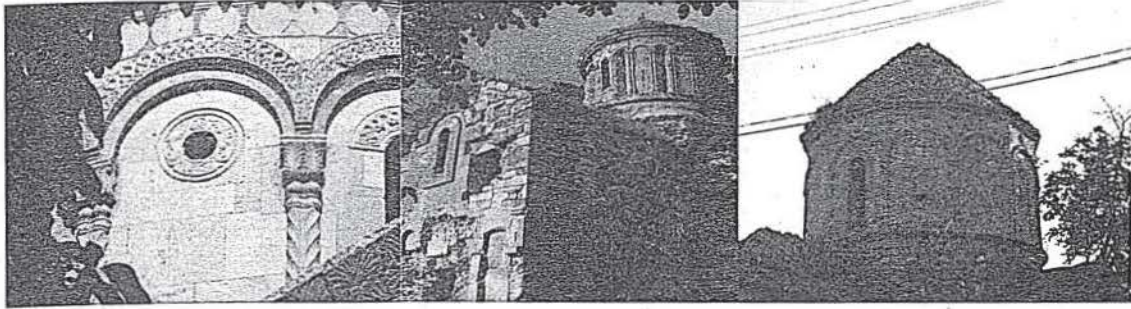
Burada İran Azerbaycan'ında yer alan bir kiliseyi de zikretmek gerekecektir. Culfa'nın 16 km. batısında, tam sınırdaki **St. Stephanos Kilisesi**'nin de üçgen alınlıkla son bulan cepheleri son derece önemlidir (Resim 28-29) (Gündoğdu ve ark., 2010).

Resim 28-29: St. Stephanos Kilisesinden Görünüm (Hamza Gündoğdu'dan)

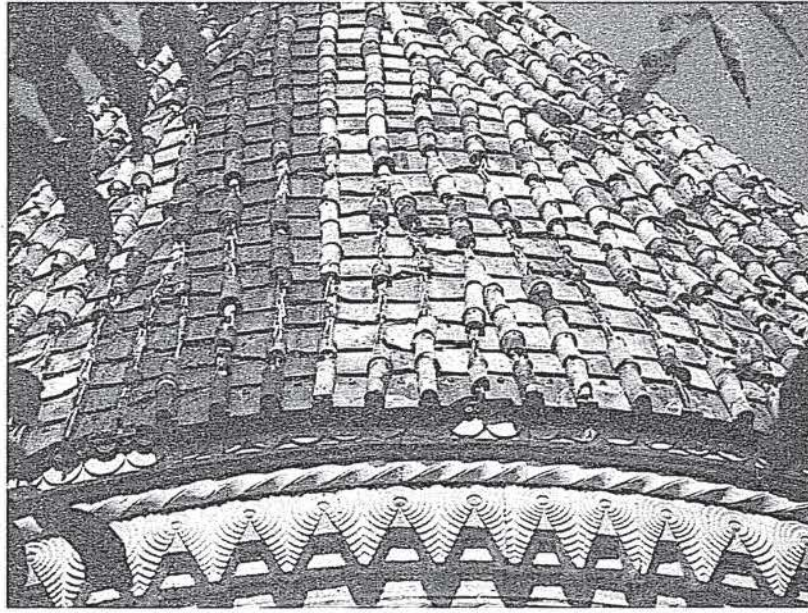
Çengilli Kilisesi'nin apsis cephesi olan doğu cephenin kemerlerle bölünmesi, Öşkvan Kilisesi, Hahuli Kilisesi, İşhan Kilisesi, Tbeti Katedrali, Tigran Honents Aziz Krikor Kilisesi ve Kars Oğuzlu Köyü Kilisesi (X. yy. başları)nde de uygulanmıştır (Resim 25-26-27).

Çengilli Kilisesi piramidal örtülü kubbesi, birçok Gürcü ve Ermeni kiliselerinde sevilerek kullanılmıştır. Özellikle kubbe gövdesinin yuvarlak kemerlerle nişlere ve pencerelere bölünmesi ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kubbe yapısı Öşkvan Kilisesi (Resim 23), Hahuli Kilisesi (Resim 24), İşhan Kilisesi, Tbeti Katedrali, Dolishan Kilisesi, Abuğamir Aziz Krikor Kilisesi, Tigran Honents Aziz Krikor Kilisesi gibi yapıların kubbe yapıları ile benzeşmektedir (Resim 30-31-32). Burada daha ileri üslup özellikleri gösteren Culfa yakınlarındaki **St. Stephanos Kilisesi** kubbelerini de saymak gerekir. Bugün yıkılmış olan Ani Katedrali ve Oğuzlu Köyü Kilisesi orijinal kubbelerinin de benzer olduğu tahmin edilebilir. Bu kubbe-külâh uygulaması, özellikle Anadolu'da Selçukluların tüm bunlardan daha erken tarihli başta türbe yapılarında çok sevilerek kullanıldığını unutmamak gerekir.

Resim 30-31-32: İşhan, Tbeti ve Dolishan Kiliseleri Kubbelerinden Görünüm (Cemalettin Altinkaya'dan)

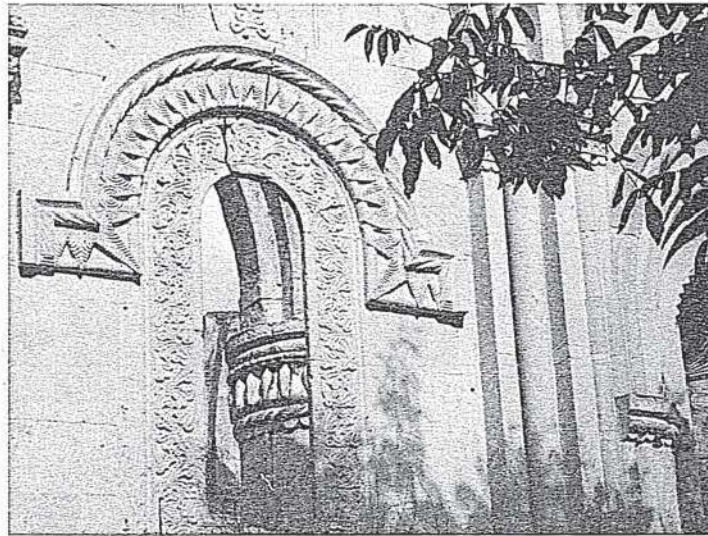
Ayrıca Çengilli Kilisesi kubbesinde görülen çam kozalakları dizisi, İşhan Kilisesi kubbesinde de aynen uygulanmıştır (Resim 33).

Resim 33: İşhan Kilisesi Kubbesinde am Kozalakları (Cemalettin Altınkaya'dan)

engili Kilisesi kubbesindeki yelpaze biçimli kör nişler, başta yine Kağızman/Keçivan Kalesi'ndeki Keçivan Kilisesi olmak üzere söz konusu birçok diğer kilisede de karşımıza çıkar.

engilli Kilisesi'nin diğer Gürcü kiliseleriyle olan bir diğer benzerliği am kozalaklarıyla süslü yuvarlak kemer formulu pencere düzenidir. İşhan Kilisesi'nin doğu cephesindeki bir pencere hemen hemen aynı özelliklere sahiptir (Resim 34). Aynı am kozalakları, yine İşhan Kilisesi'nin kademeli kör kemerlerde de görülür. Öşkvank Kilisesi, Hahuli Kilisesi, Barhal Kilisesi, Dört Kilise, Dolishan Kilisesi, Tbeti Katedrali, Oğuzlu Köyü Kilisesi, **Abuğamir Aziz Krikor Kilisesi** de benzer şekilde yuvarlak kemer formulu pencerelerle aydınlatılmaktadır. Ancak am kozalaklarına bu kiliselerde rastlanmaz.

Resim 34: İşhan Kilisesi Pencere Kemerlerinde am Kozalakları (Cemalettin Altınkaya'dan)

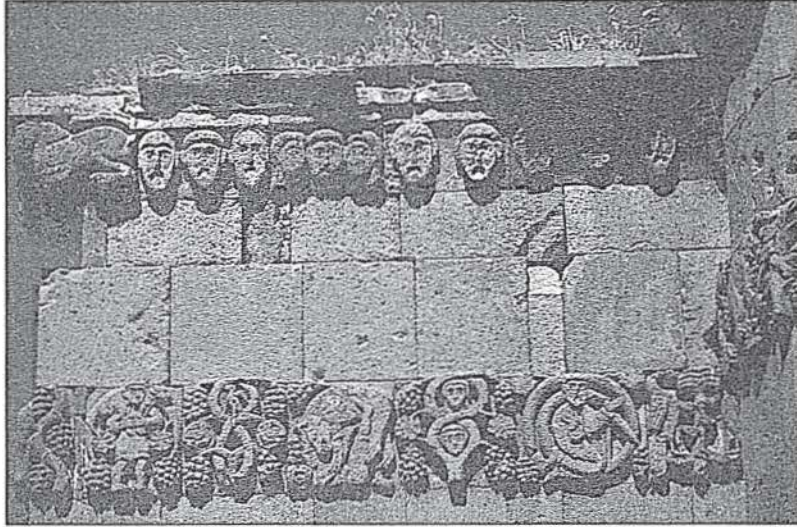
İç mekânda kubbeyi taşıyan ayakların başlangıcında görülen sarmal şekilli sütun başlıkları, Ani'de **Kral Gagik'in Aziz Krikor Kilisesi**'nden kalan kalıntılarda da görülmektedir (Resim 35).

Resim 35: İşhan Kral Gagik'in Aziz Krikor Kilisesi Sütun Başlığı (Archnet)

Süsleme bakımından Çengilli Kilisesi, özellikle üzüm salkımlarıyla Hıristiyanlık inancında önemli yer tutar. Bereket sembolü olan üzüm, yöreye yakın olan **Van Akdamar Kilisesi**'nde (915-921) yoğun şekilde kullanılmıştır (Resim 36).

Pastaphorion hücrelerinden güneydekinde görülen aziz ve azize maskları, kilisenin figüratif süslemelerindedir. Benzer şekildeki mask örneklerine yine Van Akdamar Kilisesi'nde rastlanılır (Resim 36).

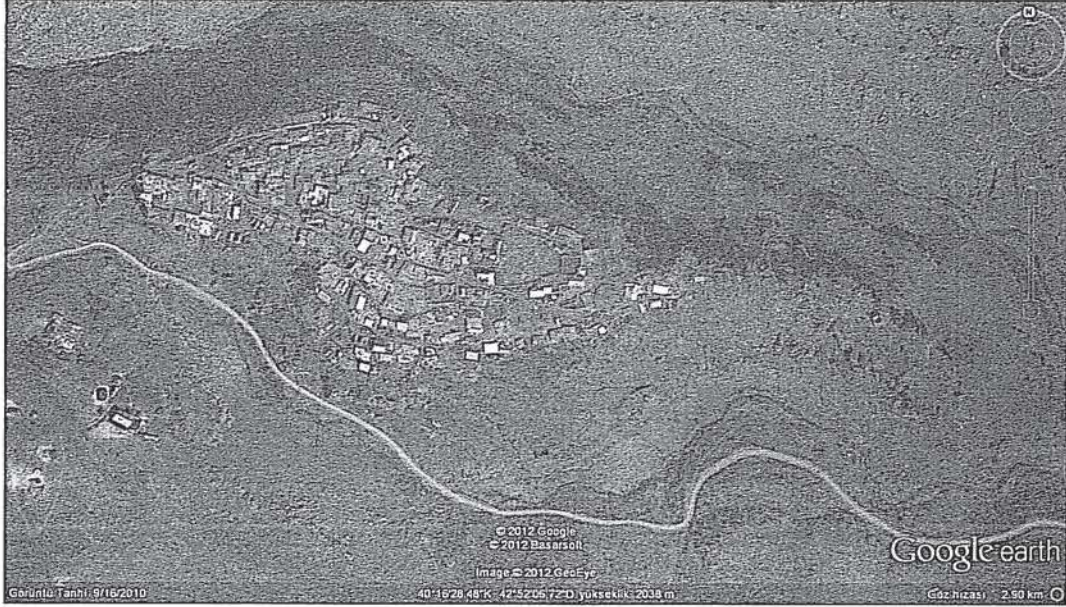
Resim 36: Van Akdamar Kilisesi'nde Üzüm Salkımları Ve İnsan Maskları

Keçivan Kilisesi

Halk arasında **Geçivan**, **Geçvan** adlarıyla da anılan Keçivan Kilisesi, Kağızman'ın 34 km. kuzeybatısında, **Aladağlar**'ın eteklerinde, **Aras Nehri**'nin kuzeyindeki **Tunçkaya Köyü**'nde bulunmaktadır.

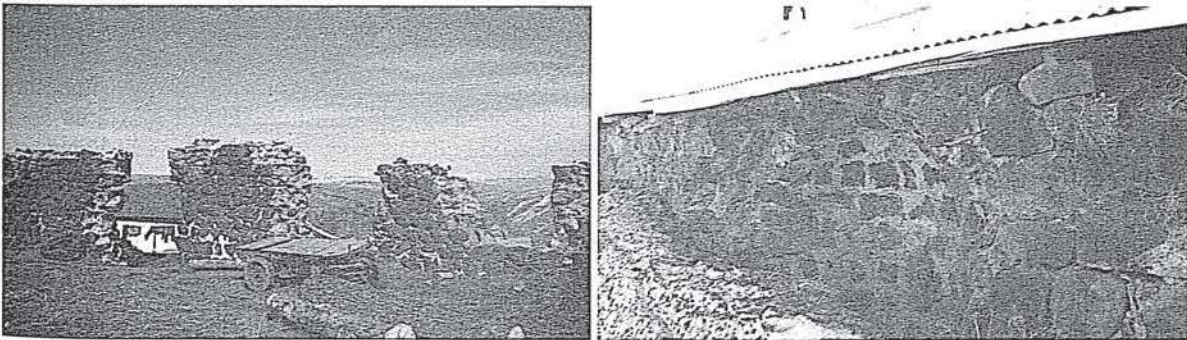
Kars'tan Kağızman'a giden karayollarına ait asfalt yol, yaklaşık 15-20 km. kadar sonra 2020 m. rakımlı **Paslı Geçidi**'ni geçtikten sonra sağa yön verir. Sağa dönen yolun hemen solunda Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın uygulaması olan kahverengi tabela ile Tunçkaya (Keçivan) Köyü Kalesi'ne giden yol belirtilmiştir. Yolun sağında da o güzergâh üzerindeki köylerin km.lerini belirten levha bulunur. Bu levhaya göre yazıya konu olan kilisenin içinde bulunduğu kaleköy yerleşimi 8 km.dir. 3 km. sonra **Ortaköy**'e, buradan da 5 km. sonra Tunçkaya Köyü'ne ulaşılır. Köyün yaklaşık 4 km.lik asfalt yolu oldukça düzgündür. Ancak sonrası, köye ulaşana kadar çok da yeterli değildir. Stabilize yol, özellikle kış aylarının çetin günlerinde ilçeden köye ve köyden ilçeye ulaşımı sorunlu hale getirmektedir.

Köyün girişinde, üzerinde “Tunçkaya Köyü’ne Hoş Geldiniz” yazılı bir tabela karşılar sizi. Adeta “kale-köy” yerleşimi şeklindeki köyün girişi, Keçivan Kalesi’nin batı kapısındanır. Zaten köyün ve kalenin başka girişi de yoktur. Bu nedenle **Tek Kapılı Kale** unvanına sahiptir. Köyün etrafı kale surlarıyla çevrili olup, köy yerleşimi iç kale niteliğindeki sur içine kurulmuştur. Surlar dışında da bir kaç evlik mahallesi vardır (Resim 37).

Resim 37: Tunçkaya (Keçivan) Kalesi’nden Uydu Görünümü (Google Earth’den)

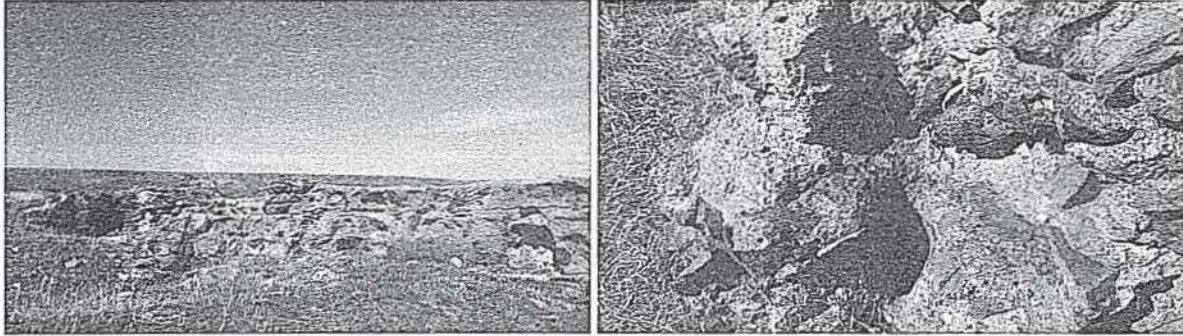
Köyün içerisi iç kale olduğu için çeşitli tarihi eser kalıntlarına rastlamak mümkündür. Günümüze sadece beden duvarlarının bir kısmı ile yarım yuvarlak nişli mihrabı ile ulaşan **camii** (Resim 38-39), **hamam** ve **kilise** kalıntıları bunlardan bazılarıdır. Eski yerleşimlerden kalan bazı süs öğeleri, mevcut evlerin duvarlarında kullanılmıştır. Üç aziz figürünün yan yana dizilişini resmeden bir kabartma buna örnektir (Resim 40). Yapılacak sondaj ve kazı çalışmaları daha birçok eserin gün yüzüne çıkmasına neden olacaktır. Özellikle kalenin doğu ucundaki duvar izleri ve künk borularının varlığı, burasının çok şenlikli olduğuna işarettir (Resim 41-42). Bazı kaynaklarda kalenin doğusunda XII. yüzyıl eseri bir Selçuklu veya Saltuklu **kümbetinin** varlığından bahsedilir. Hatta kümbetin beden duvarları üzerinde ejder kabartmalarının olduğu bile ifade edilmektedir. Kümbete ait kitabenin ise **Ruslar** tarafından yöreye yerleştirilen köylüler tarafından söküldüğü ve burayı kendilerine ziyaretgâh yaptıkları belirtilmektedir (Solmaz, 1994; Kırzioğlu, 1953). Ancak böyle bir kümbet arazi çalışmaları sırasında tespit edilmemiştir.

Resim 38-39: Keçivan Kalesi’nde Camii Kalıntısı Ve Yarım Yuvarlak Formlu Mihrap Nişi

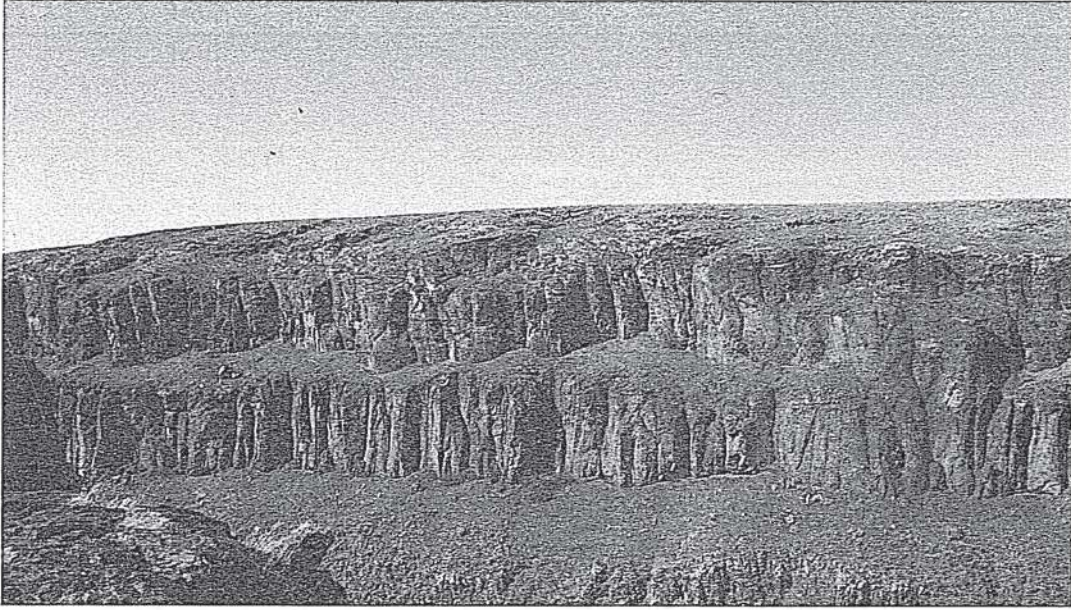

Resim 40: Keçivan Kalesi'nde Tarihi Kalıntılar (Üç Aziz Figürü Yan Yana)

Resim 41-42: Keçivan Kalesi'nde Tarihi Kalıntılar (Sağda Künk Boru)

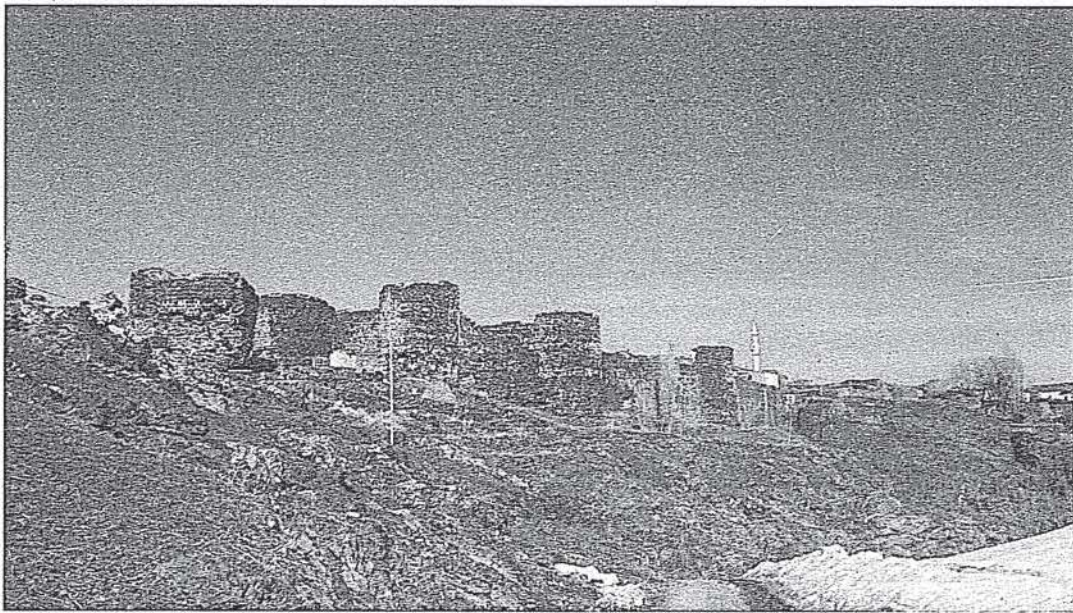
Kale ve kiliseye ismini veren Keçivan'ın nereden geldiği konusunda kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şöyle bir tez ileri sürülebilir. Ünlü gezgin Evliya Çelebi, 1640 yılında Erzurum başta olmak üzere çevresine yapmış olduğu seyahatinde bu kaleye de uğrar ve buradan **Geçkovan Dudman Kalesi** diye bahseder (Çelebi, 1970). Dudman, Osmanlıca bir kelime olup; "hanedan, aile, aşiret" manalarına gelmektedir. Buradaki Geçkovan ifadesinin zamanla günümüze Geçivan, Keçivan şekline dönüştüğü kuvvetle muhtemeldir. Şu hususu da dikkate almak da fayda vardır. Ermenice'de "**manastır-kilise**" anlamlarına gelen "**vank**" sözcüğü çok sık kullanılmaktadır. Bu bağlamda aslında bu ismin "Keçivank veya Geçivank" şeklinde olabileceği; zamanla "k" harfinin düşerek veya yumuşayarak "Keçivan veya Geçivan" şekline dönüştüğü tahmin edilebilir. Nitekim bölgedeki birçok Ermeni kilisesi bu adlarla anılır. Erzurum/Tortum'da **Öşkvank Kilisesi**, Van **Varagavank Manastırı**, **Koşavank Manastırı** gibi... Köyün 1960 yılından sonra verilen bugünkü adı olan **Tunçkaya** ismi ise, muhtemeldir ki köyün çevresinin yaklaşık 15-20 m. yüksekliği bazalt kornişlerle (Koday ve ark., 2004) çevrenmesi nedeniyle verilmiştir (Resim 43).

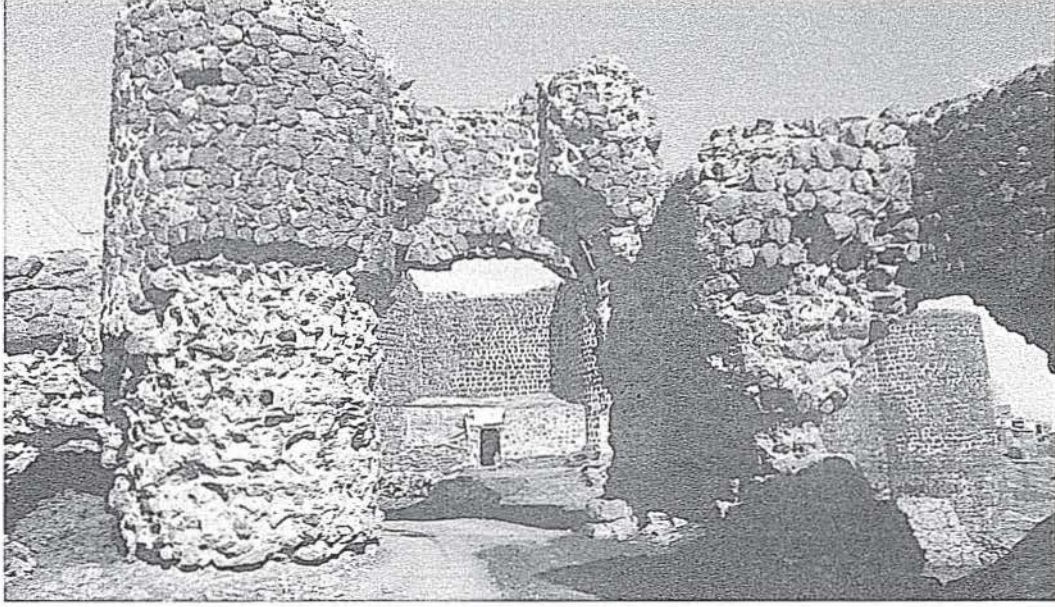
Resim 43: Tunçkaya Köyü'ne İsmi Veren Bazalt Kornişler

Kilisenin içinde bulunduğu kalenin kitabesi bulunmadığından hangi tarihte ve kimler tarafından yapıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Miladın ilk yıllarında adı tarihi olaylarda geçen kalenin **Roma** döneminde de kullanıldığı bilinmektedir. Hatta Roma döneminde kale, **Artageria** adıyla anılmıştır (Kırzioğlu, 1953; Solmaz, 1994). **Evliya Çelebi**, kalenin **Abbasi halifelerinden Ebu Cafer Mustansır Billâh El-Mansur Bin Zahir (1226-1242)**'in hâkimiyetine girdiğini ve **Moğollardan Hulâgû Han (1217-1265)** tarafından yakılıp yıkıldığını ve kalede yaşayan halka da zulüm edildiğini belirtmektedir (Çelebi, 1970). Bundan sonra **Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf (1357-1420)** zamanında yeniden tamir edilen kale, sonraki yıllarda **Timur (1336-1405)** tarafından tekrar harap edilmiştir (Çelebi, 1970). **Kanuni Sultan Süleyman**'ın 1554 yılındaki **Nahçıvan Seferi** sırasında, **Lala Mustafa Paşa** tarafından fethedilen kale, Kars eyaletine bağlanmıştır (Çelebi, 1970).

Tüm bunlardan hareketle söylenebilir ki Keçivan Kalesi, ilk olarak Roma döneminde M. S. I-III. yüzyıllarda inşa edilmiş ve daha sonraları birçok devlet tarafından kullanılarak, son olarak 1554 yılındaki Osmanlı hâkimiyeti sırasında bugünkü şeklini almıştır (Resim 44-45).

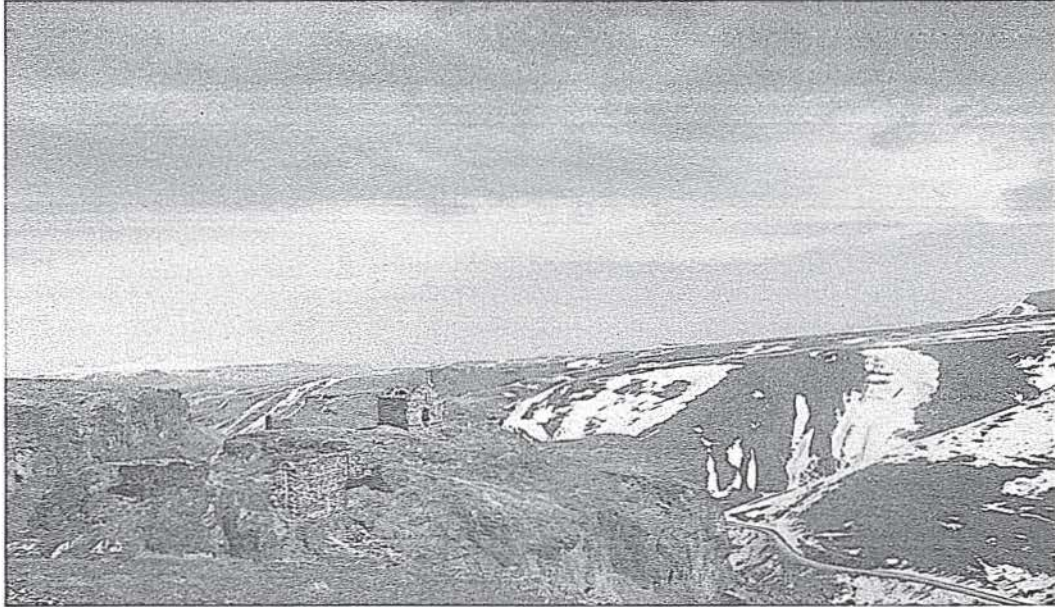
Resim 44: Keçivan Kalesi Surlarından Genel Görünüm

Resim 45: Keçivan Kalesi Giriş Kapısı

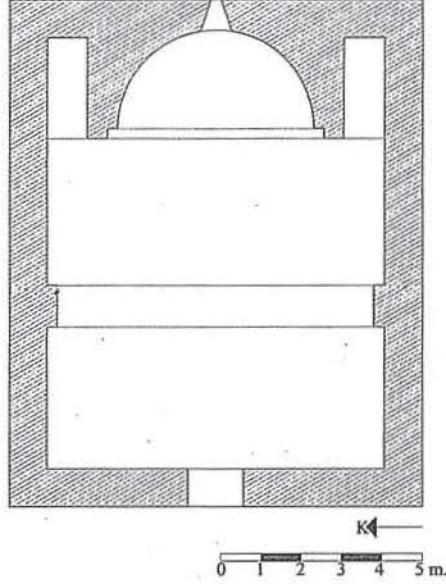
Köyün girişinde, batı kapının hemen önünde okuldan çıkan köy çocuklarının neşeli karşılamaları ve mihmandarlıkları ile vardığım kilise, kalenin güneydoğu ucuna konumlandırılmıştır. Köye ulaşılan yoldan ve daha birçok yerden açıkça görülebilen **Keçivan Kilisesi**, köy yerleşiminden yaklaşık 200 m. kadar uzaklıktadır ve ulaşımı da üstün cambazlık gerektiren coğrafyaya sahiptir (Resim 46).

Kalenin güneydoğu ucunda yer alan kilisenin de kitabesi bulunmadığından kim tarafından ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kilise ile kalenin beden duvarları arasındaki malzeme ve işçilik farkı göze alındığında, kilisenin daha erken tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Üslup ve dönem özelliklerini de eklersek, yapının XIII-XIV. yüzyıllarda yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Resim 46: Keçivan Kilisesinden Genel Görünüm

Küçük ölçülerde dikdörtgen planlı kilise; dıştan dışa 10.0 x 8.2 m., içten içe 8.5 x 6.7 m. ölçülerindedir (Çizim 4, Resim 47). Naos mekânı bugün yıkılmış bir kemerle paralel iki nefi ayrılmıştır. Doğusunda, içten yarım yuvarlak dıştan düz şekilli apsisi; apsisin iki yanında da içten ve dıştan düz olan pastaphorion hücreleri bulunmaktadır.

Çizim 4: Keçivan Kilisesi Planı

Kilisenin girişi batı cepheden olup, yıkılmış olmasına rağmen yuvarlak kemer formulu olduğu anlaşılmaktadır (Resim 48). Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kapı, dış bükey kalın bir silmeden sonra üzeri bitkisel desenlerle oluşturulan geometrik motif bezeli bir bordür ile çevrelenmiştir (Resim 49). **Bu bordür, Türk-İslâm sanatında klasik Osmanlı dönemine kadar çok sevilen küfi karakterli yazıları hatırlatması açısından son derece önemlidir** (Resim 49). Kapı formunun iki yanında, iki kör niş dikkat çekmektedir. Nişlerin üzeri istirdiye formu şeklinde yivlere sahiptir (Resim 50).

Resim 47: Keçivan Kilisesinden Görüntüm

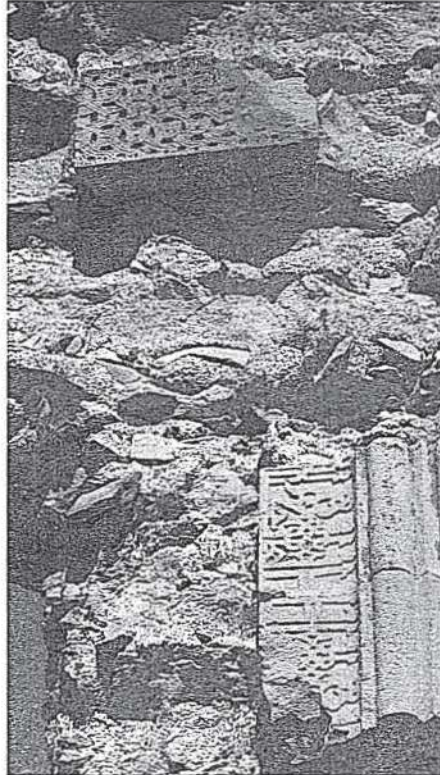
Resim 48: Keçivan Kilisesi Batı Cephesinden Görünüm

Kilisenin kuzey ve güney cepheleri oldukça sade tutulmuştur. Ancak iki cephede, giriş cephesinde olduğu gibi istiridyeye yivli iki nişi görmek mümkündür (Resim 47).

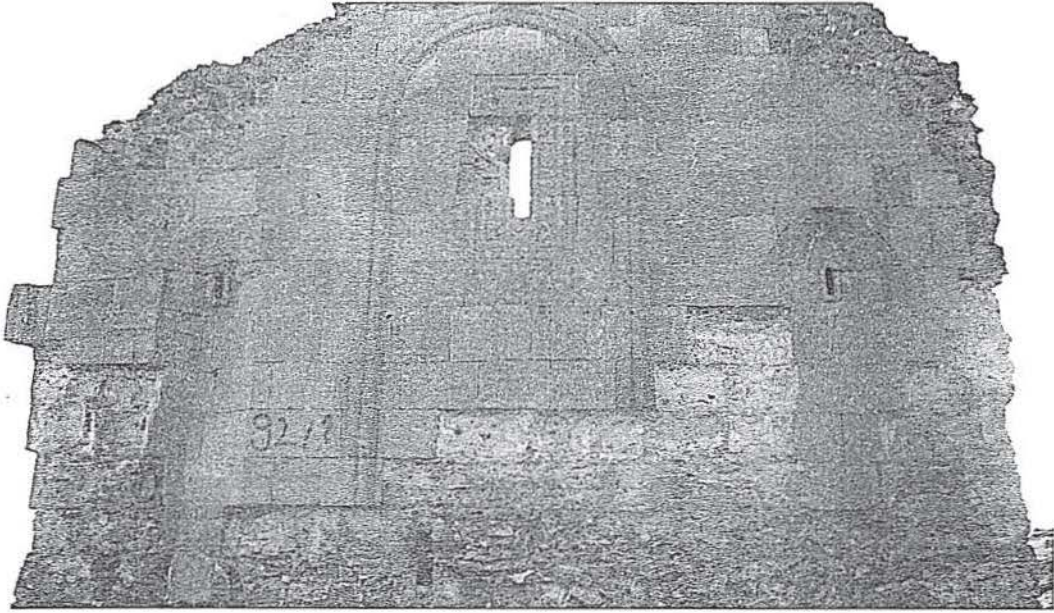
Yapının doğu cephesi apsis cephesi olup; içten yarım yuvarlak dıştan düz formudur. Apsisin olduğu bölüm dıştan ikiz profille oluşturulmuş yuvarlak kemerle vurgulanmış ve içerisine mazgal pencere yerleştirilmiştir. Pencere, yine iki dış bükey profil ile kare çerçeve içerisindedir ve ana bordürü geometrik bezelidir (Resim 51-52).

Pastaphorion hücreleri dıştan birer kör niş ile belirtilmiştir. Nişler, diğer cephelerde olduğu gibidir ancak burada istiridyeye şeklindeki yivlere yer verilmemiştir.

Yapının üst örtüsü yıkılmıştır, ancak kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla beşik tonoz ile örtülü olduğu görülmektedir.

Resim 49-50: Keçivan Kilisesi batı cephesinde süslemeler

Resim 51: Keçivan Kilisesi Apsis (Doğu) Cephesinden Görünüm

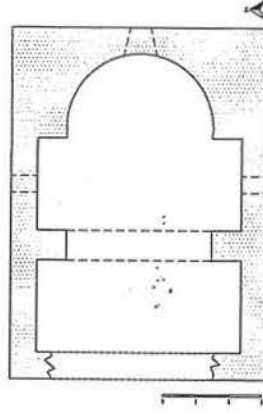

Resim 52: Keçivan Kilisesi Apsisinden Görünüm

Kilise oldukça kaliteli düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Ancak bugün beden duvarlarının büyük bir kısmının düzgün kesme taş malzemesi dökülmüş, altta kalan moloz malzemesi dışarıya çıkmıştır. Yer yer düzgün kesme taşlar görülmektedir.

Keçivan Kilisesi, plan, mimari ve süsleme bakımından aynı yöredeki birçok eserle benzer özellikler göstermektedir.

Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı **Pernek (İriağaç) Köyü'nde Oğlan Kalesi'nde** yer alan ve XIV.-XV. yüzyıllara tarihlendirilen şapel, dikdörtgen planı ile Keçivan Kilisesi ile oldukça benzeşmektedir (Çizim 5). Aynı köydeki **Kız Kalesi'ndeki** şapel de tek nefli ve dikdörtgen planlıdır.

Çizim 5: Pernek (İriağaç) Köyü'nde Oğlan Kalesi Planı (İ. U. Kukaracı'dan)

Şenkaya'nın Panciro (İnceçay) Köyü'ndeki kilise, Gaziler Vadisi Kilisesi, Kamhıs (Yanikkaval) Köyü Kilisesi de aynı plan özelliklerine sahiptir. Benzer şekilde, Erzurum/Tortum ilçesinin Kishakapı (Derekapı) Köyü Kilisesi, Meksor (Cihanlı) Köyü Kilisesi, Sohtorot (Ballı) Köyü Kilisesi ile Tortumkale Kilisesi de dikdörtgen planlı ve tek nefli plan özelliğinde inşa edilmiştir. Erzurum/Oltu'nun Büyük Orcuk Köyü'ndeki X ile XI. yüzyıllara tarihlenen kilisesi, Elmadüzü Köyü'ndeki Kineposi Manastır Şapeli ve İğdeli Köyü Şapeli de, incelenen kilise ile aynı plan düzenine sahiptirler (Gündoğdu ve ark., 2010; Özkan, 1994).

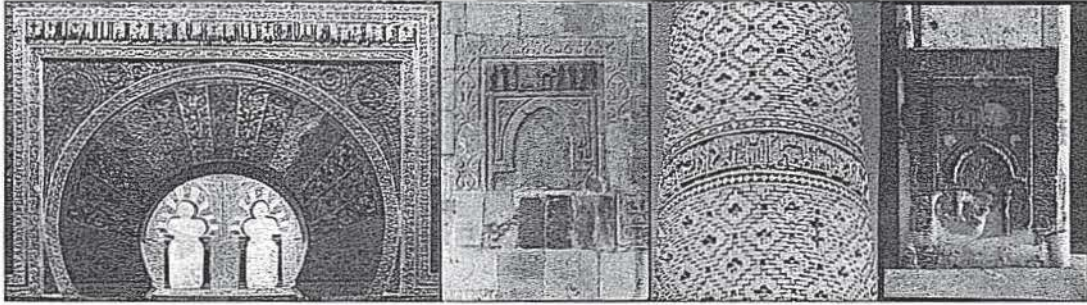
Keçivan Kilisesi'nin önemli bir tarafını da batı cephesindeki giriş kapısının yanında yer alan süsleme grupları oluşturmaktadır. Günümüze az bir kısmı gelen süslemelerin geometrik formlu oluşları, bunların Türk sanatıyla ilişkisini düşündürmektedir. Taçkapının iki yanını süslediği anlaşılan ancak bugün çok az bir kısmı günümüze gelmiş olan süslemelerden biri Selçuklu sanatının vazgeçilmez yazı çeşidi olan kûfi harfleriyle oldukça benzeşmektedir (Resim 53). İslâm mimarisinde ve küçük el sanatlarında çokça uygulama alanı bulan bu süsleme türü, düşey ve yatay çizgileri vurgulamakla birlikte, köşeli oluşları ile dikkati çeker (Bakırer, 1982). Özellikle geometriye dayalı formlar sunan kûfi karakterli yazı çeşidi; köşeli, düğümlü ve örgülü olmak üzere üç çeşit halindedir (Bakırer, 1982).

Keçivan Kilisesi'nde adeta "köşeli kûfi" gibi sadece görsel zenginliği kullanılan bu uygulama, hem Anadolu öncesi hem de Anadolu mimarisine ait birçok Türk-İslâm eserinde karşımıza çıkmaktadır. Ta Emeviler'den itibaren birçok İslâm ve Türk medeniyetinde oldukça sevilerek kullanılmış, hem yazı olarak işlevselliğinden hem de görsel zenginliğinden yararlanılmıştır.

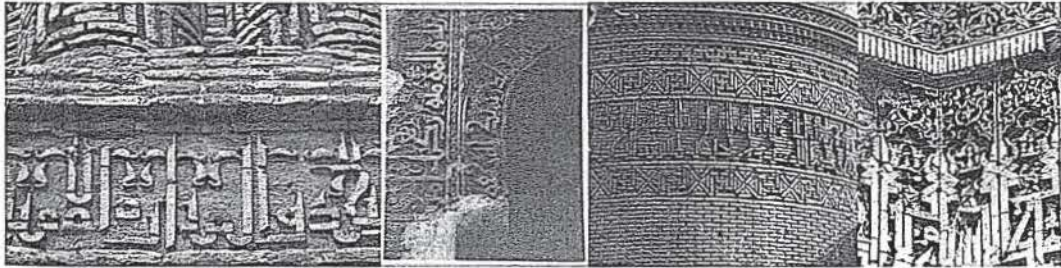

Resim 53: Keçivan Kilisesi giriş kapısında süsleme

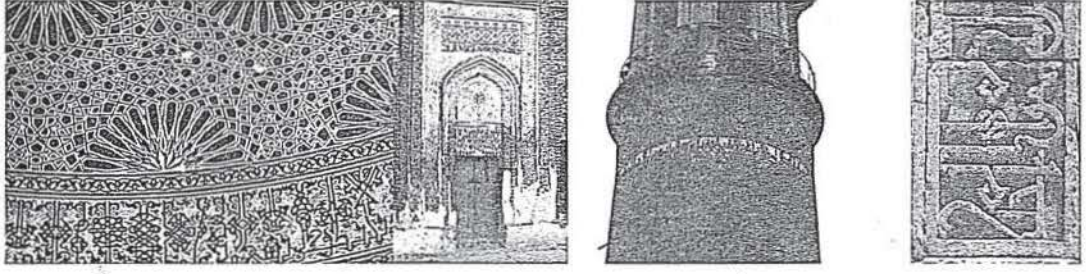
Keçivan Kilisesi'nde görülen bu süsleme, **Emevilerden** Kurtuba Ulu Camii (784-786) mihrabı (Resim 54) ve kaburgalı kubbe eteğinde, Şam Emeviye Camii (709-715)'nde (Resim 55); **Abbasilerden** İran'ın Damgan şehrindeki Tarıkhane Camii'nin (750-789) tuğla malzemeli silindirik gövdesinde (Resim 56), İsfahan'daki Nayin Camii'nin (VIII. yy.) kemerlerinde; **Tolunoğulları** döneminden Kahire'deki İbn-i Tolun Camii (870-879) kubbe eteği ile çeşitli yerlerinde (Resim 57); **Karahanlılardan** Özbekistan Car Kurgan minaresinde (1108-09) (Resim 58); **Fatimilerden** Kahire'de El Akmar Camii (1125), El Ezher Camii (970-972), El Hâkim Camii (990), El Juyusi Camii (1085), Kahire Kalesi Nasr Kapısı (1087), Kahire Seyyid Atike ve Muhammed El Caferi Türbesi (1100-1122), Kahire Seyyid Rukiye Türbesi (1133), Kahire Vezir El Salih Talayi Camii (1160), Kahire Yahya El Sabi Türbesi (1150) ile Kahire Yusuf Türbesi (1125-50)'nin (Resim 59) çeşitli bölümlerinde; **Büyük Selçuklulardan** Gülpayegân Mescid-i Cuma mihrabı ve minaresinde (1105-1118), Barsıyan Mescid-i Cuma minaresinde (1097), Ardistan Mescid-i Cuma'nın (X-XI. yy.) güney eyvan tonozu ve tromp altlarında, Cihil Duhteran Minaresi ve Türbesi'nde (1056) (Resim 60), Ribat-ı Şerif'te (1114-15); **Gaznelilerden** Afganistan/Gazne'deki III. Mesud Minaresi (kulesi) (1099-1115) (Resim 61), İran'ın Sengbest'te Arslan Cazip Türbesi ve minaresinde (997-1028); **Anadolu Selçukluların** Diyarbakır Ulu Camii (1091-92) revaklarında, Konya Alaaddin Camii (1150-1220) minberinde, Konya İnce Minareli Medrese (1260-65) kubbe eteği ve pencere alınlıklarında, Konya Karatay Medresesi (1251-52) kubbe eteğinde (Resim 62), Malatya Ulu Camii (1224) avlu revaklarında, Sivas Gök Medrese (1271) kubbe eteği ve mihrap nişinde, Sivas İzzeddin Keykavus Şifahanesi (1217) (Resim 63) türbe giriş kapısında; **Saltuklulardan** Erzurum İç Kale Mescidi'nin silindirik gövdeli tuğla minaresi (XII. yy. ortaları) (Resim 64) ve Tercan Mama Hatun Türbesi (XIII. yy. ortaları) taçkapısında (Resim 65); **Zengiler** döneminden Musul'da Nureddin Ulu Camii (1170-72) mihrap nişinde; **İldenizlilerden** Azerbaycan Pir Hüseyin Hankâhı (1243-44) mihrabında ve Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi (1186) beden duvarları ve kubbe kasnağında; **Eyyubilerden** Halep Kamiliye Medresesi (1230-37), Kahire Necmeddin Eyüp Medresesi (1242-50) ve Şam El Sahibiye Medresesi'nde (1233-45); **İlhanlılardan** Şeyh Ahmed Camii (1236), Car Camii minaresi (1121-22) gibi birçok eserde; **Osmanlı Devleti'**nden ise Bursa Ulu Camii (1396-1400) harim mekânı ayaklarında, Bursa Hüdâvendigâr Camii (1365-66) mihrabında, İznik Yeşil Camii (1378-91) mihrabı ile son cemaat yeri penceresinde, Bursa Yeşil Camii (1419-24) taçkapısı, mihrabı ve çeşitli yerlerinde, Bursa Yeşil Türbe (1421) mihrabında, Edirne Muradiye Camii (1436) mihrabında, Ankara Karacabey Camii (1427) ahşap kapı kanatlarında, Edirne Üç Şerefeli Camii (1443-47) inşa kitabesi ile revaklı avlu çinilerinde, Topkapı Sarayı Çinili Köşk (1472) ahşap kapısında ve Konya Mevlana Türbesi'nde (1512-20) küfi karakterli yazı olarak görülmektedir.

Resim 54-55-56-57: Kurtuba Ulu Camii, Şam Emeviye Camii, Tarıkhane Camii ve İbn-i Tolun Camii'nde Küfi Yazı (Archnet)

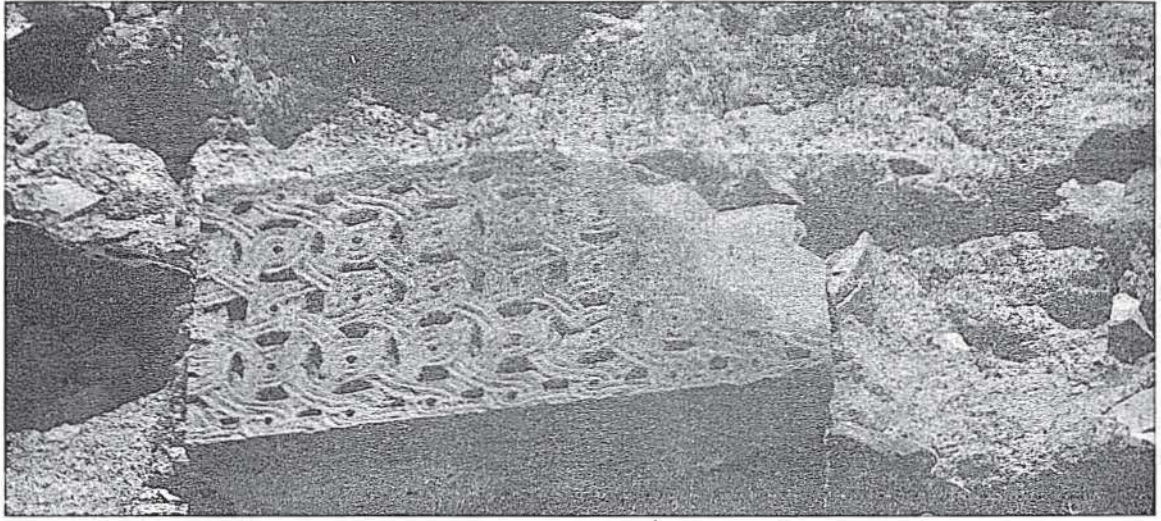

Resim 58-59-60-61: Car Kurgan Minaresi, Yusuf Türbesi, Cihil Duhteran Minaresi ve III. Mesud Minaresi'nde Küfi Yazı (Archnet)

Resim 62-63-64-65: Konya Karatay Medresesi, Sivas İzzeddin Keykavus Şifahane türbesi, Erzurum İç Kale Mescidi Minaresi ve Tercan Mama Hatun Türbesi'nde Kûfi Yazı (Archnet)

Yukarıda anlatılmaya çalışılan bu süslemenin hemen üst tarafında, giriş kapısının sövesini oluşturan bir diğer süsleme düğüm motiflerinden oluşmaktadır (Resim 66). Diğer süsleme örneği gibi küçük bir mimari parçası günümüze ulaşan bu süsleme ögesinin Türk-İslâm ve Bizans sanatında sevilerek kullanıldığı bilinmektedir.

Resim 66: Keçivan Kilisesi Kapı Sövesinden Düğüm Motifli Süsleme

Eski Kilise (Yeni Camii-Aşağı Camii-Merkez Camii)

Kağızman ilçe merkezinin en şenlikli yerine kurulmuş olan ve bugün cami olarak hizmet veren kilise, Kağızman'da yaşayan ancak bugün dünyada olmayan **Dede Bey Mustafa Ayhan**, **Gali İbrahim Öztürk** ve **Taro Abdul-lah**'tan naklen cami imamı **Nurettin Baytar**'ın verdiği bilgilere göre 1886 yılında inşa edilmiştir.

Yine cami imamının anlattığı hikâyeye göre, Ruslar caminin inşaatında ücreti karşılığında Müslümanları çalıştırmışlar ve "biz gidince burayı cami yaparsınız" şeklinde ifadeye bulunmuşlardır.

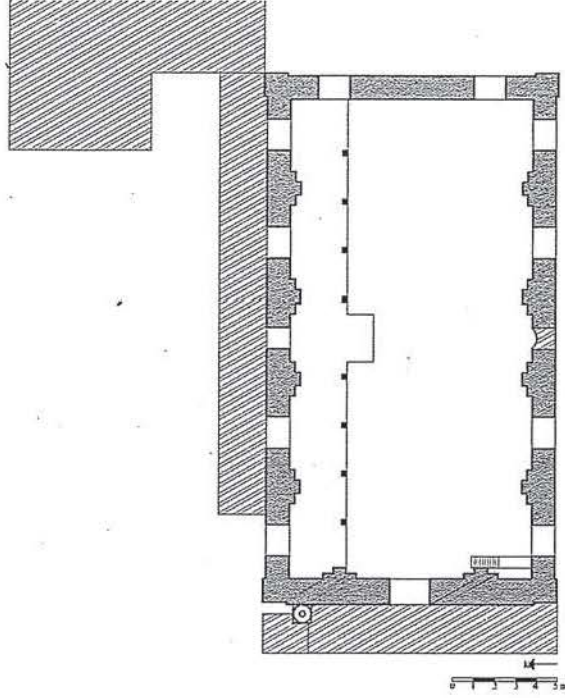
Bir süre Ermeni halkın da kullandığı yapı, rivayete göre mezalim sırasında içinde Müslümanların yakıldığı bir yapıdır.

Rus ve Ermenilerin 1918 yılında yöreden çekilmesi sonucu bir süreliğine **askeri depo** olarak kullanılmış ve 1958 yılında camiye çevrilerek ibadete açılmıştır. Bu esnada caminin batı ve kuzey cephelerine son cemaat yeri eklenmiş, batı uzantısına bir de tuvalet mekânları ilave edilmiştir.

Aynı dönemde kuzeybatı köşesine bir de minare eklenmiştir. Neredeyse beden duvarları boyunca yükselen minarenin kare kaidesi yapının orijinal kırmızı renkli taş malzemesi ile uyumlu iken, çokgen pabuç ve silindirik gövde aynı uyum içerisinde değildir.

1958 yılındaki camiye çevrilme esnasında yapılan onarımlarda, kuzey cephede yer alan orta pencere kapıya çevrilmiş; güney cephede yer alan pencere de kapatılarak mihrap nişine dönüştürülmüştür. Bu durum duvar izlerinden açıkça belli olmaktadır. Mihrap nişinin dışında minber ve müezzin mahfili de 1958 yılındaki onarım sonucu oluşmuştur.

Dıştan dışa 20.2 x 11.2 m., içten içe 18.2 x 9.2 m. ölçülerindeki yapı dikdörtgen planlı olup, üzeri düz damlıdır (Çizim 6, Resim 67). Sonraki yıllarda dört yöne eğimli sac çatı ile damın üzeri örtülmüştür.

Çizim 6: Kağızman Eski Kilise Planı

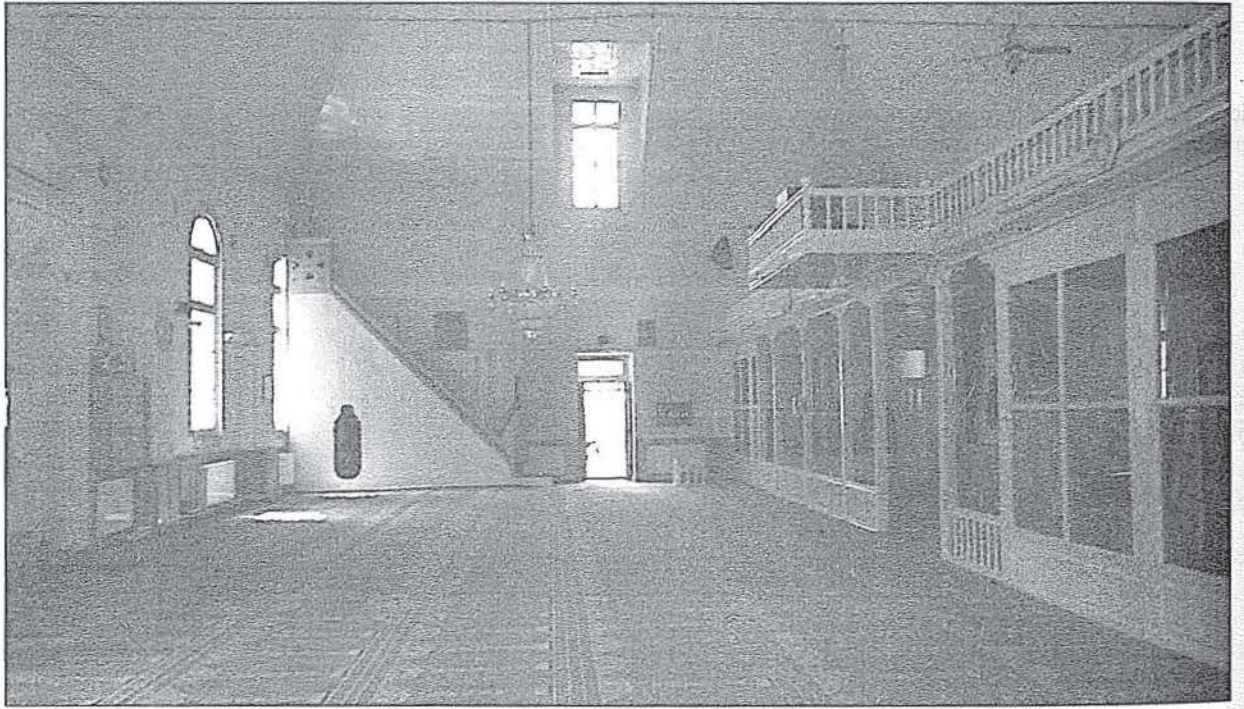
Oldukça simetrik görüntü veren yapının beden duvarları; kuzey ve güneyde dört, doğuda ise ikişer pencere ile iç mekâna açılmaktadır. Pencere, yuvarlak kemer formludur. Beden duvarlarının üst bölümü, hemen kornişin altı, pencerelerin üstüne denk gelecek şekilde siyah renk taşı yuvarlak kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim 68-69).

Resim 67: Kağızman Eski Kilise'den Genel Görünüm

Resim 68: Kağızman Eski Kilise'den Genel Görünüm

Resim 69: Kağızman Eski Kilise İç Mekân Görünümü

Yapının naos (harim) mekânı oldukça sadedir (Resim 69). Sait Küçük adlı araştırmacı, yapı çerisinde 6 adet fil ayağının varlığından bahseder (Küçük, 2008). Bu durumda yapı üç nefli bazilikal plan şemasına dâhil olur. Ancak söz konusu bu iddiayı destekleyecek herhangi bir bilimsel veri yoktur. Şayet Küçük iç mekânda apsis cephesi hariç diğer cephelerdeki gömme sütunları kastediyorsa; bunlar hem altı adet değildir hem de fil ayak değildir. Bunlar on adettir ve gömme sütundur.

Yapı, kırmızı renkli oldukça kaliteli ve düzgün kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir.

SONUÇ

Zengin bir tarihi geçmiş ve bu tarihin getirdiği zengin bir kültürel mirasa sahip olan Kağızman ilçe merkezi ve köyleri, içinde barındırdığı medeniyetlere ait somut eserleriyle önemli bir kültür merkezi konumundadır. Bu bağlamda yazıda incelenen Hıristiyan dünyasına ait ibadet mekânlarının incelenmesi ve bilimsel şekilde tanıtılması amaçlanmıştır.

Başta Gürcü mimarisinin daha etkin olduğu yöredeki Hıristiyan dini mimarisi, Hem Rus hem de Ermeni mimarisinin iç içe geçişliğiyle hayat bulmuştur. Daha da önemlisi Türk-İslâm kültürünün izlerini de taşıyan bu Hıristiyanlık eserleri, yörenin etnik ve dini kompozisyonunun güzelliğini de gözler önüne sermektedir.

İncelenen eserler hangi medeniyete ait olursa olsun, hangi dini inancın eseri olursa olsun korunması gerekli kültür varlıklarımızdır. Eserlerin maddi açıdan korunması, başta **Vandalizm** olmak üzere tüm kötülüklerden uzak tutulması tüm yurttaşlık için zorunludur. Herkese düşen bu görevin yanı sıra yerel yöneticilere düşen görev ise, onları hem turizme ve turiste açık tutmak hem de korunmalarına ön ayak olmaktır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, J. 2006. "16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 77-94.
- ALAYBEYLİ, N. 2006. "Rus İşgali Döneminde (1878-1918) Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 95-100.
- ALLEN, W.E.D.-MURATOFF, P. 1966. *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara.
- BAKIRER, Ö. 1982. "Kufi Yazıda Geometrik Yorumlar Üzerine Bir Deneme", *Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S. I, İzmir, s. 1-20.
- BELLİ, O. 2006. "Kars Bölgesinde Tarih Öncesi Döneme Ait Kayatüstü Resimleri", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 165-194.
- BİNGÖL, A. 2003. *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- CEYLAN, N. 2007. *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- ÇELEBİ, E. (Çev. Z. Danışman) 1970. *Seyahatname*, İstanbul.
- GÜNDOĞDU, H. - BAYHAN, A. A. - ARSLAN, M. 2010. *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Erzurum.
- GÜNDOĞDU, H. - PARLAK, T. - ERGÜDER, A. A. 2010. "İran Azerbaycan'ında St. Stephanos Manastır Kilisesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Erzurum, s. 91-136.
- GÜNDOĞDU, H. 2006. "Kars'ın Anıtsal Yapıları", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 195-227.
- KIRZIOĞLU, F. 1953. *Kars Tarihi I*, İstanbul.
- KODAY, Z. - KODAY, S. - KARAKUZULU, Z. 2004. "Kale İçinde Bir Köy Yerleşmesi Tunçkaya", *Eastern Geographical Review*, 12, s. 221-236.
- KÜÇÜK, S. 2008. "Kağızman'da Kilisenin Tarihi", *Serhat Kültür Tarih-Kültür-Haber Dergisi*, İstanbul, s. 22-23.
- ORTAYLI, İ. 1978. "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. IX, s. 342-362.
- ÖZKAN, H. 1994. *Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- SAGONA, A. 2006. *The Heritage of Eastern Turkey: Form Earliest Settlements to Islam*. Melbourne: Macmillan.
- SOLMAZ, G. 1994. *Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri XI. yy-XV. yy*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- THIERRY, J. M. 1966. "A Propos De Quelques Monuments Chrétiens Du Vilayet De Kars", *Revue des études Arméniennes*, C. III, s. 79-90.
- TÜYSÜZ, C. 2006. "Doğu'nun Uygur Kenti Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 31-73.
- URAL, S. 2006. "Yakınçağ'da Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul, s. 107-124.
- YÜKSEL, E. 2007. *Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918-1 Ekim 1920)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.